

**Національна академія наук України
Інститут історії України
Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка**

VIII міжнародна наукова конференція

**«УКРАЇНА І ВЕЛИКЕ КНЯЗІВСТВО ЛИТОВСЬКЕ
В XIV–XVIII ст.:
політичні, економічні, міжнаціональні
та соціокультурні відносини
в загальноєвропейському вимірі»**

**ПРОГРАМА
та
ТЕЗИ ДОПОВІДЕЙ**

м. Кам'янець-Подільський

27 жовтня 2023 р.

Кам'янець-Подільський – 2023

Друкується за ухвалою вченої ради Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (протокол № 12 від 27 жовтня 2023 р.)

Відповідальний редактор

Дмитро Ващук

VIII Міжнародна наукова конференція **«Україна і Велике князівство Литовське в XIV–XVIII ст.: політичні, економічні, міжнаціональні та соціокультурні відносини в загальноєвропейському вимірі»**: Програма та тези доповідей (27 жовтня 2023 р., м. Кам'янець-Подільський) / [відп. ред. Д. Ващук]. Інститут історії України Національної академії наук України, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2023. 63 с.

У виданні вміщено тези доповідей VIII Міжнародної наукової конференції «Україна і Велике князівство Литовське в XIV–XVIII ст.: політичні, економічні, міжнаціональні та соціокультурні відносини в загальноєвропейському вимірі», організованою спільно Інститутом історії України НАН України та Кам'янець-Подільським національним університетом імені Івана Огієнка.

Розраховано на фахівців з історії України та Великого князівства Литовського, викладачів, аспірантів і студентів історичних факультетів.

УДК 930

- © Інститут історії України
НАН України, 2023
- © Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2023

ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ КОМІТЕТ КОНФЕРЕНЦІЇ

Валерій Смодій – академік НАН України (директор Інституту історії України НАН України)

Сергій Копилов – д. і. н., проф. (ректор Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка)

Володимир Дубінський – к.і.н., доц. (перший проректор Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка)

Анатолій Глушковецький – к.і.н., доц. (декан історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка)

Олександр Комарніцький – д.і.н., проф. (заступник декана історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка)

Валерій Степанков – д.і.н., проф. (Кам'янець-Подільський національний університету імені Івана Огієнка)

Анатолій Філінюк – д.і.н., проф. (Кам'янець-Подільський національний університету імені Івана Огієнка)

Олександр Юга – к.і.н. (Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка)

Андрій Блануца – к.і.н., с.н.с. (Інститут історії України Національної академії наук України)

Світлана Блашук – к.і.н., н.с. (Інститут історії України Національної академії наук України)

Дмитро Ващук – к.і.н., с.н.с. (Інститут історії України Національної академії наук України)

Борис Черкас – д.і.н., пров.н.с. (Інститут історії України Національної академії наук України)

ПРОГРАМА

27 жовтня 2023 р.

Головний корпус Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, вул. Огієнка, 61, ауд. 210

10.00 – 10.15

Вітальне слово:

Валерій СМОЛІЙ, директор Інституту історії України Національної академії наук України

Сергій КОПИЛОВ, ректор Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

10:15 – 10:30

Віталій Нагірний (Польща)

ЧОМУ НЕ ВІДБУЛИСЯ ПОХОДИ РЮРИКА РОСТИСЛАВОВИЧА ПРОТИ ЛИТОВЦІВ У 1191 і 1193 рр.?

10:30-10:45

Вітас Янкаускас (Литва)

МОЛОДІ РОКИ ЛЮБАРТА ГЕДИМІНОВИЧА

10:45-11:00

Валерій Степанков (Україна)

«ВІЙСЬКОВА КОРЕСПОНДЕНЦІЯ ГЕТЬМАНА ЯНУША РАДЗИВІЛЛА В РОКАХ 1646–1655 (ЛИСТИ)» ЯК ВАЖЛИВЕ ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМ РЕАЛІЗАЦІЇ ЗБОРІВСЬКОГО ДОГОВОРУ В КОЗАЦЬКІЙ УКРАЇНІ (ЛИСТОПАД 1649 – БЕРЕЗЕНЬ 1650 рр.)

11:00-11.15

Адріан Юсупович (Польща)

ПРО ЄДИНУ УКРАЇНСЬКУ ХРОНІКУ З XIII/XIV СТОЛІТТЯ

11:15-11:30

Дмитро Ващук (Україна)

ТАТАРИ НА ПОДІЛЛІ: МАТЕРІАЛИ АРХЕОЛОГІЧНИХ РОЗКОПОК

11:30–12:00

Перерва

12:00-12:15

Оксана Валенене (Литва)

МОЖЛИВОСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ ФОРМ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ПОБУТОВОЇ КЕРАМІКИ ІТ МЕТОДАМИ (НА ПРИКЛАДІ ГОНЧАРНОЇ МАЙСТЕРНІ XIV–XV ст. У ВІЛЬНЮСІ, ВУЛ. СУБАЧАУС, 11)

12:15-12:30

Ірина Ворончук (Україна)

ЛИТОВСЬКИЙ РІД МОНТОВТІВ (МОНТОВТІВ КОБЛИНСЬКИХ) НА ВОЛИНІ В XV–XVI ст.

12:30-12:45

Андрій Блануца (Україна)

ДИПЛОМАТИЧНІ ПОСОЛЬСТВА У ПЕРШІЙ МОСКОВСЬКО-ЛИТОВСЬКІЙ ВІЙНІ 1487–1494 рр.

12:45-13:00

Ольга Араме, Валентин Константинов (Молдова)

ВІДНОСИНИ МОЛДАВСЬКОГО ГОСПОДАРЯ БОГДАНА III (1504–1517 рр.) З ВЕЛИКИМ КНЯЗІВСТВОМ ЛИТОВСЬКИМ

13:00-13:15

Акаш Крішан (Україна)

РОЗМІРИ КНЯЗІВСЬКОГО МАСТКУ ДО КІНЦЯ ПРАВЛІННЯ САНГУШКІВ-КОВЕЛЬСЬКИХ

13:15-13:30

Лариса Жеребцова (Польща)

ЗЕМСЬКИЙ ПІДСКАРБІЙ ІВАН ГОРНОСТАЙ: ПРИКЛАД КАРЄРИ МОЖНОВАДЦЯ

13.30 – 14.30

Обідня перерва

14:30-14:45

Віктор Атаманенко (Україна)

ІНВЕНТАРІ ВОЛИНСЬКИХ ЗАМКІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVI ст.

14:45-15:00

Владислав Безпалько (Україна)

ОДЯГ ПАСТУХІВ XVI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТОЛІТЬ У СВІТЛІ АКТОВИХ ТА ЗОБРАЖАЛЬНИХ ДЖЕРЕЛ

15:00-15:15

Петро Кулаковський (Україна)

ЯН МАРЦИНКЕВИЧ – РУСЬКИЙ ПИСАР, ШЛЯХТИЧ З ЖМУДСЬКОЇ ЗЕМЛІ

15:15-15:30

Олександр Юга (Україна)

БОРОТЬБА УКРАЇНЦІВ ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ У СПРИЙНЯТТІ ЛИТОВСЬКОЇ ЗНАТІ (1649–1650 рр.)

15:30-15:45

Андрій Гурбик (Україна)

ПОХІД ВІЙСЬК РАДНОТСЬКОЇ КОАЛІЦІЇ НА ЗЕМЛІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО ТА ЗДОБУТТЯ БРЕСТА (1657 р.)

15:45-16:00

Володимир Газін (Україна)

ЛИТОВСЬКИЙ КОЛАБОРАЦІОНІЗМ: ЧИННИКИ СПІВПРАЦІ ЛИТОВСЬКОЇ ЕЛІТИ З МОСКОВСЬКИМ КЕРІВНИЦТВОМ В ПЕРІОД МОСКОВСЬКО-ПОЛЬСЬКОЇ ВІЙНИ 1654–1667 рр.

16:00–16:30

Перерва

16:30-16:45

Галина Костецки (Молдова)

ВПЛИВ ПОВСТАННЯ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО В ПОЛЬЩІ НА СТАНОВИЩЕ МОЛДОВИ НА МІЖНАРОДНІЙ АРЕНІ

16:45-17:00

Олександр Мацьков (Польща)

НЕВІДОМИЙ ДОКУМЕНТ ДО ІСТОРІЇ ВІЙСЬКОВИХ КАМПАНІЙ У ВЕЛИКОМУ КНЯЗІВСТВІ ЛИТОВСЬКОМУ І КОЗАЦЬКІЙ УКРАЇНІ 1660 РОКУ

17:00-17:15

Андрій Федорук (Україна)

ЯН СОБЕСЬКИЙ VS МИХАЙЛО КАЗИМИР ПАЦ; ДО ІСТОРІЇ ХОТИНСЬКОЇ БИТВИ 1673 р.

17:15-17:30

Людмила Малай (Молдова)

РОЛЬ АНТІОХА КАНТЕМІРА, ГОСПОДАРЯ МОЛДОВИ, У
ПЕРЕДАЧІ ПОЛЯКАМ КАМ'ЯНЦЯ У 1699 РОЦІ

17:30-17:45

Павло Хоменко (Україна)

ДИСИДЕНТСЬКЕ ПИТАННЯ 1767–1768 рр.

17:45-18.15

Дискусія. Підведення підсумків.

ЗМІСТ

1. Араме Ольга, Константинов Валентин (Кишинів) Відносини молдавського господаря Богдана III (1504–1517 рр.) з Великим князівством Литовським	10
2. Атаманенко Віктор (Острог) Інвентарі волинських замків другої половини XVI ст.	11
3. Безпалько Владислав (Київ) Одяг пастухів XVI–першої половини XVII століть у світлі актових та зображальних джерел	13
4. Блануца Андрій (Київ) Дипломатичні посольства у першій московсько-литовській війні 1487–1494 рр.	14
5. Валенене Оксана (Вільнюс) Можливості дослідження форм археологічної побутової кераміки ІТ методами (на прикладі гончарної майстерні XIV–XV ст. у Вільнюсі, вул. Субачаус, 11)	19
6. Вашук Дмитро (Київ) Татари на Поділлі: матеріали археологічних розкопок	21
7. Ворончук Ірина (Київ) Литовський рід Монтовтів (Монтовтів Коблинських) на Волині в XV–XVI ст.	24
8. Газін Володимир (Кам'янець-Подільський) Литовський колабораціонізм: чинники співпраці литовської еліти з московським керівництвом у період московсько- польської війни 1654–1667 рр.	28
9. Гурбик Андрій (Київ) Похід військ Раднотської коаліції на землі Великого князівства Литовського та здобуття Бреста (1657 р.)	30
10. Жеребцова Лариса (Варшава) Земський підскарбій Іван Горностай: приклад кар'єри можновладця	33
11. Костецки Галина (Кишинів) Вплив повстання Богдана Хмельницького в Польщі на становище Молдови на міжнародній арені	35

12. Кришан Акаш (Київ)	
Розміри князівського маєтку до кінця правління Сангушків-Ковельських	36
13. Кулаковський Петро (Острог)	
Ян Марцинкевич – руський писар, шляхтич з жмудської землі	38
14. Малай Людмила (Кишинів)	
Роль Антіоха Кантеміра, господаря Молдови, у передачі полякам Кам'янця у 1699 році	43
15. Мацьков Олександр (Варшава)	
Невідомий документ до історії військових кампаній у Великому князівстві Литовському і козацькій Україні 1660 року	44
16. Нагірний Віталій (Краків)	
Чому не відбулися походи Рюрика Ростиславовича проти литовців у 1191 і 1193 рр.?	47
17. Степанков Валерій (Кам'янець-Подільський)	
«Військова кореспонденція гетьмана Януша Радзивілла в роках 1646–1655 (листи)» як важливе джерело вивчення проблем реалізації Зборівського договору в козацькій Україні (листопад 1649 – березень 1650 рр.)	49
18. Федорук Андрій (Чернівці)	
Ян Собеський VS Михайло Казимир Пац: до історії Хотинської битви 1673 р.	53
19. Хоменко Павло (Київ)	
Дисидентське питання 1767–1768 рр.	55
20. Юга Олександр (Кам'янець-Подільський)	
Боротьба українців за незалежність у сприйнятті литовської знаті (1649–1650 рр.)	57
21. Янкаускас Вітас (Каунас)	
Молоді роки Любарта Гедиміновича	60

**ВІДНОСИНИ МОЛДАВСЬКОГО ГОСПОДАРЯ
БОГДАНА III (1504-1517) З ВЕЛИКИМ
КНЯЗІВСТВОМ ЛИТОВСЬКИМ**

ОЛЬГА АРАМЕ, ВАЛЕНТИН КОНСТАНТИНОВ

Кишинів

Велике князівство Литовське, створене приблизно в той самий час, що й Молдова, у другій половині XIV ст., відіграло фундаментальну роль у забезпеченні стабільності та політичної рівноваги в Центральній-Східній Європі. Молдавське господарство повною мірою скористалося цією роллю і вже на початку XV ст. постало як добре сформована політична структура. Водночас, встановлення персональної унії між Польщею та Великим князівством Литовським через династію Ягеллонів, починаючи із Владислава-Ягайла у 1385 р., повинно було призвести до нюансування зовнішньої політики Молдавії на міжнародній політичній арені.

Близькість Великого князівства Литовського, особиста унія між ним і Польським королівством – все це вимагало проведення рівновіддаленої політики щодо господаря, який утримував владу в найбільших політичних утвореннях регіону. Це було найбільш очевидним за часів правління Стефана Великого, а охолодження відносин наприкінці його правління, спричинене перемогою над польсько-литовським військом під Космацькими печерами 1497 р., мало встановити певну реальність, яка діяла і за часів правління його наступника, Богдана III.

Богдан III мав успадкувати ситуацію з часів Стефана Великого. Очевидно, що ця ситуація не була завидною. Поляки чекали на смерть Стефана, перш ніж претендувати на територію, які вони втратили наприкінці його правління.

Однак, незважаючи на зміну ситуації, Богдан III продовжував боротися за спадщину, залишену його знаменитим родичем. Це дало привід Григору Уреке написати про Богдана III, що він був недалекий від характеру свого батька.

ІНВЕНТАРІ ВОЛИНСЬКИХ ЗАМКІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVI ст.

ВІКТОР АТАМАНЕНКО

Острог

Наукове вивчення волинських замків започатковано з часу видання їх ревізій середини XVI ст. Але дослідників цікавили їх місце в адмініструванні, загосподаренні та ролі в обороні близьких до Степу теренів. Розпочалося воно працями Т. Стецького, О. Яблоновського, М. С. та О. С. Грушевських. Отже, одразу в поле зору дослідників потрапили джерела описово-статистичного характеру. В їх структурі найчастіше створюваною групою були інвентарні описи маєтностей. Але для Волині сер. XVI ст. вони практично не збереглися.

Поряд із увагою до фіксації джерел прибутків, в тому числі й залежного населення міст та сіл, та їх розмірів ревізії та люстрації державних замків містять описання укріплень – як міських, так і замкових – а також їх стан і обороноздатність. Так само й інвентарі приватновласницьких володінь можна розглядати як джерела свідчень про стан маєтностей, які забезпечували різні сторони функціонування замку, стан і особливостей планування самих замків та обороноздатність та забезпеченість їх зброєю і необхідними припасами.

Існують дослідження, фрагменти яких торкаються характеристик приватновласницьких замків (А. Ромле, С. Кардашевич, Б. Стеллецький), але стосуються вони початку XVII ст.

Першими повністю збереженими для Волині джерелами, в яких фіксується інформація про замки, є «Ревізії замків» 1545 та 1552 рр. Вони стосуються державних замків, якими на той час були Володимир, Луцьк та Кременець. Відомий інвентар Кременецького староства 1548 р., який містить опис замку. Відносно близького до цього часу для приватновласницьких замків існують тільки згадки. Це стосується Білгородки (1529 р.), Острога (1542 р.). До речі, тут міститься згадка про «пописання» замку, але самого його в акті немає, але наявні свідчення про озброєння, припаси та речі в замковій скарбниці.

Середина XVI ст. була часом помітних змін в структурі джерельної бази, перш за все за рахунок зростання обсягу документів судово-адміністративних установ та описово-статистичної документації. Але описів замків тут небагато. Вони дають можливість визначити за згадками наявність замків у тому чи іншому поселенні. Так, нараховують замки щонайменше в 102 волинських містах, не рахуючи трьох повітових центрів воєводства.

Але фортифікаційні споруди могли розташовуватися і в деяких сільських поселеннях. Згодом вони могли бути перетворені власниками на замки. Щодо них використовувалися терміни «двір» чи «дворець». Тобто двори (фільварки) часто мали перехідний за фортифікаційними ознаками характер; інвентарі іноді фіксують для них огороження, навіть подвійне.

При вивченні не збережених на сьогодні замків та дворів, для яких не збереглися описання, важливу роль відіграють археологічні дослідження. Так, виявлено рештки Крупського двору. Він був укріпленим. Міг мати навіть кутові дерев'яні башти та земляні бастеї чи бастіони.

Причиною невеликої кількості описів замків для другої половини XVI ст. було те, що замок в більшості випадків був сполучений з міським поселенням і до майнових операцій переважно не потрапляв. Крім того, його описання вимагало певних зусиль та витрат часу. Винятками можна вважати описи Буремського (опіка, 1573, 1592, 1594 рр.) та Голятинського (опіка; 1578 р.) замків. Поданий в опіку одночасно з Голятином, Береськ був містом, але замку не мав, а тільки двір. Відомий інвентар з описом Старозбараського замку (1592 р.), складений після татарського нападу, який торкнувся й цієї твердині.

Відомий випадок навмисного спалення замку (Межиріч-Корецький, 1570 р.). У скарзі, зрозуміло, опису замку немає (замок весь до ґрунту згорілий, а на городищі немало обгорілих і землею припалих решток), зате є перелік знищеного майна. У випадку з Любчем згадується замок (1569 р.), але згодом – «ґрунтом лежачий».

До зазначених описів приватновласницьких замків останньої чверті XVI ст. треба додати описи замків Ковельського староства (Ковель, Вижва), які створювалися при її поверненні в королівський домен у 1590 р., тобто станом на їх попередній (приватний) характер. І тут стосовно одного з міст староства – Миляновичів – вжито термін «двір», але саме описання – брона з двома воротами, церква на подвір'ї, башта – підтверджує, що йдеться саме про замок або згаданий вище перехідний варіант від двору до замку.

Таким чином, можна говорити про те, що від XVI ст. збереглися представлені різними категоріями джерел описи замків. Вони торкалися перш за все переважно державних. Описи трьох замків Ковельщини фіксують їх стан після перебування в приватних руках, але вже в якості державного володіння. Для пер. полов. XVII ст. кількість описів волинських замків зростає завдяки документам магнатських архівів. Натомість описи державних замків практично невідомі.

ОДЯГ ПАСТУХІВ XVI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТОЛІТЬ У СВІТЛІ АКТОВИХ ТА ЗОБРАЖАЛЬНИХ ДЖЕРЕЛ

ВЛАДИСЛАВ БЕЗПАЛЬКО

Київ

Сюжети образів Різдва Христового, виконаних на українських землях ранньомодерної доби, містять набір євангельських персонажів, серед яких по особливому виділяються пастухи. Видається, що зображення їх зовнішнього вигляду та виробничого середовища іконописці переносили із реалій соціуму. Це добре корелює з інформацією про соціальні та повсякденні виміри життя вівчарів, яку можна віднайти у записах актових книг тогочасних судових установ.

Так, на деяких іконах зображені пастухи, що випасають вівці посеред дерев, інколи навіть зображений ліс. Такі умови були цілком звичними для тогочасних українських теренів та підтверджуються писемними джерелами. Записи актових документів свідчать, що часто крупні отари на зиму заганяли в ліси, де тварин було простіше прогонувати та захистити від негоди.

Звертаючи увагу на зображення одягу пастухів на іконах, бачимо характерні типажі у простому робочому вбранні, описами якого також переповнені оповіді про повсякдення селян та загалом працівників сільського господарства на сторінках актової документації. Серед плечового одягу означимо вовняні гуні зі своєрідною волохатою поверхнею та суконні сермяги різного кольору. Пастухи на зображеннях мають головні убори різноманітних форм та різне взуття – чоботи, черевики, постолі, а через плече перекинута торбина. Писемні джерела, які містять описи пограбованого майна пастухів, також найчастіше згадують сермяги, гуні, кожухи.

У другій половині XVI – XVII століттях у кліматичних умовах похолодання (так званого Малого льодовикового періоду), коли нерідко заморозки були навіть влітку, пастухи такий одяг носили постійно, адже за специфікою роботи змушені цілодобово перебувати на відкритому повітрі. Зауважимо, що гуні нерідко характеризують як «волоські», тобто виготовлені в Молдавії або за зразком молдавських. В описах одягу пастухів знаходимо й інші «волоські» предмети, наприклад пояси у вигляді по особливому сплетеного з вовни шнура. Зважаючи на те, що молдован («волохів») часто винаймали як вправних вівчарів, можна припустити, що саме молдавський одяг простої людності задавав модний тон у формуванні своєрідного «професійного» костюму пастухів на українських землях ранньомодерної доби, що знайшло достатньо реалістичне відображення і в іконографії. На іконах зображені пастухи тримають не лише традиційні палиці чи посохи, а часто й музичні інструмен-

ти – ріжки, дуди, які також згадуються в документах. Вкрай правдивими є зображення сокир, як у руках, так і за поясом за спиною, які згідно документів були неодмінними супутниками робітничого та господарюючого люду. Сокира була не лише підручно необхідним у різних ситуаціях інструментом, а часто і зброєю. Вона також виконувала роль важливого аксесуару, підкреслюючи певний статус власника.

Порівняння реалій ранньомодерної доби з більш пізніми етнографічними матеріалами може дати не лише знання про зміни у костюмі, але може й розширити джерельну базу для дослідження повсякдення XVI – XVII століть.

ДИПЛОМАТИЧНІ ПОСОЛЬСТВА У ПЕРШІЙ МОСКОВСЬКО-ЛИТОВСЬКІЙ ВІЙНІ 1487–1494 рр.

АНДРІЙ БЛАНУЦА

Київ

Наприкінці XV – першій третині XVI ст. відбулося п'ять московсько-литовських воєн (1487–1494 рр., 1500–1503 рр., 1507–1508 рр., 1512–1522 рр., 1534–1537 рр.). За цей період Московська держава поетапно завоювала частину територій Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ). У цей період особливого загострення набуває боротьба за українські землі, які у документах того періоду позначалися як «Русь», «руські землі», «українні землі». Литовська влада намагалася утримати землі, а головне – відданість та лояльність населення шляхом військово-політичних та соціально-економічних акцій.

Перша московсько-литовська війна (1487–1494 рр.) принесла перші територіальні надбаня для московитів. Московський князь Іван III прагнув захопити Верховські князівства у верхів'ях р. Оки, оскільки литовська влада вже не могла забезпечити сильний контроль над цими територіями, приєднаними до ВКЛ за часів правління великого князя литовського Вітовта. Поступово, починаючи з 1487 р., місцеві князі перебігали на сторону Москви. Для ВКЛ ситуація ускладнилася після смерті на початку червня 1492 р. великого князя литовського Казимира IV Ягеллончика. Скориставшись проблемами переходу влади у ВКЛ до Олександра Ягеллончика, московити увійшли на територію Верховських князівств. Не отримавши підтримки від Польського королівства, Олександр вимушений був підписати у лютому 1494 р. «Вічний мир» з Москвою. До Московського князівства відійшли Новгород, Псков, Тверь і Рязань. За Литвою залишалися Смоленськ і Брянськ. Мир мав скріпити-

ся династичним шлюбом литовського великого князя Олександра Ягеллончика з дочкою московського князя Івана III – Оленою.

Пропонується кілька документів дипломатичного характеру щодо перебігу I Московсько-литовської війни, що збереглися у 4-й та 5-й книгах записів Литовської метрики.

Документи:

- 1) [1486] 06.01. Посольства початокъ, што я Федько писал к великому князю московському зъ Вильни, Зенько посланъ, инъдиктъ 4, июнь 1

Надр.: LM 4 (1479–1491). №128. Р. 138–139.

Казимир, король и великий кн(я)зь литовский, всказалъ etc.

Што еси к намъ присылалъ своего посла Михаила Кутузова о томъ деле, што мы перво сего посылали до тебе нашог(о) посла князя Тимофея Володимировича, поведаючи тебе, штожь цар турецькии поседаеть землю Степана, воеводы волоского, и городаы ему побралъ Келею и Белгородъ и теперь тые города въ его рукахъ есть.

Казимиръ, король полский и великий княз.

И въсказывали есьмо до тебе, ажъбы еси посполу с нами Стефану, воеводе волоскому, помочъ въчинилъ противъ того его неприятеля и всего хрестиянства, и ты к намъ въсказалъ, ижь тебе есть далеко, для того ему можешъ помочи.

Казимир, король полский и великий княз.

Прото и нине напоминаемъ тебе по доконъчанью, какъ есьмо конъчали зо отъцемъ твоимъ княземъ Васильемъ Васильевичомъ, што было намъ за одинъ стояти противъ всякого нашего недруга, и ты бы и нине с нами сталъ за одинъ противъ того [его] неприятеля и всег(о) хрестиянства, какъ жо всякому господару хрестиянскому годить ся то въчинити.

Казимир, Божью м(и)л(остью) корол польский и великий княз.

Што есмо въсказали то тебе нашими послы паномъ Солтаномъ Алексанъдровичомъ, маршалкомъ нашимъ, и писаремъ нашимъ Петрашъкомъ, штожь из твоее земли княземъ нашимъ и людемъ въкраиннымъ многие кривды деют ся в татьбах и розбоехъ, и въ грабежах, и ты к намъ отъказалъ тыми нашими послы, ижь жаловали тебе люди твоее вкраинные, буд си бы имъ многии кривды поделали з нашео земли отъ наших князеи и людеи въкраинныхъ в татьбах и в розбоех, и въ грабежахъ.

Казимиръ, король и великий княз.

Всказалъ еси к намъ тыми жъ нашими послы, штобы тамъ, зъехавъ ся отъ насъ пан, а отъ тебе бояринъ, тыми делом обиднымъ управу въчинили на обе стороне, ино мы того не отъмовляемъ, хочомъ сослати, штобы отъ насъ пан, а отъ тебе бояринъ зъехались

и ъыми обидным делом въправу вчинили на обе стороне, абы правые не гибъли, а виноватые скажънены были.

Казимиръ, король и великий князь.

Тыми разы приехалъ к намъ намѣстникъ нашъ мѣценъскій и любецкїи князь Дмитрей Пугятичъ и поведал намъ, штожъ съ твоее земъли люди твое нашимъ людемъ вкраиннымъ мецняномъ и любучаномъ многие шкоды починили в татбахъ и въ розбоехъ, и в грабежахъ тыми разы недавно. Тно штобы еси о томъ доведель ся, которіе то будутъ люди твое чинили, абы еси то намъ оправиль, какъ бы намъ того не было жалъ; а што будетъ поимано, то бы еси людемъ нашимъ велелъ поотдават и поплатить; а которіе будутъ люди твои то вчинили, тыхъ бы еси велелъ сказнить, ажъбы и потомъ того не было.

А то вымовивши, списъски обидные податъ мценъскїи и любуцкїи.

А то посольство Зенькомъ з Вильни, инъдик[т]ъ 4, июнь 3.

2) [1486] 09.25. Посольство до великого князя Ивана Василевича московского с Троковъ Федьчихою, сеньтебра 25 ден, индиктъ 5

Надр.: LM 4 (1479–1491). №136. P. 145.

Казимиръ, король польскїи и великий князь, всказал.

Перво сего посылали есмо до тебе наши послы, маршалка нашего, намѣстника новгородского и слонимского, пана Солтана Александровича а писара нашего Петрашъка, о великомъ кн(я)зи Михаиле Борисовичи тверскомъ, и вжо тебе о томъ звездама, зъчимъ есмо до тебе послали.

Казимиръ, король.

Ино и самому тебе о томъ гораздо ведомо, што великий князь Михаило Борисовичъ тѣрскїи с нами в докончаныи, хъресном цолованьи, приехалъ к намъ до наше отъчины до Великого Князства Литовского и мы его приняли.

Казимиръ, король.

И билъ намъ чоломъ, абыхмо ему помогли.

Омыслили есмо о том, какъ бы онъ ко отъчине своей пришолъ добримъ концемъ без кровопролитья, а посмотрели есьмо в докончаныи отъца твоего, какъ есмо с нимъ доконччали, ино [на] васъ помочи есьмо не дали ему, а хлеба и соли есмо ему не боронили – покул была его воля, потуль в наъ былъ, а каъ к намъ у нашу землю добровольно приехалъ, такъ есмо его добровольно одпустили.

3) 1493.02.20. Вильнюс. Посолство з Вилни к великому кн(я)зю московскому Федком Гавриловичомъ, февраля 20, инъдик[т]ъ 11

Надр.: LM 5 (1427–1506). №288. P. 185–186.

Александръ, Божю м(и)л(о)стю великии княз, к тебе, великому кн(я)зю Ивану Василевичу всказал.

Што еси к нам прысылаа посла своего и всказываа до насъ о нашихъ слугахъ, о кн(я)зи Семене Федоровичу Воротынскомъ, а о кн(я)зи Анъдреи, а о кн(я)зи Васильи Василевичохъ Белевскихъ, иже они тебе били чоломъ служити и с отчынами.

Александръ, Божю м(и)л(о)стю великии княз, всказал.

То естъ тебе гораздо звездомо, што ж тых кн(я)зеи, нашихъ слугъ, деды, отцы и они сами по тому доконъчали отцу нашому, королю его м(и)л(о)сти, и записали ся, и прысягу на томъ дали и на насъ, на дети его, што жъ имъ служити намъ и нашему г(о)с(по)д(а)рству, к Великому Князству Литовскому неотступно, а мимо насъ инъшого г(о)с(по)д(а)ра имъ не искати. И дивуемъ ся тому, иже ты мимо тьи дела прыимуешъ нашихъ слугъ. Прото мы ихъ с тое присяги не выпускаемъ.

Александръ, Божю м(и)л(о)стю великии княз, всказал.

Што еси до насъ своимъ посломъ всказала, што жъ слуги наши, княз Михайло Романовичъ Мезецкий, а княз Анъдреи Юрьевичъ Вяземский, били тебе чоломъ в службу. Ино тьи кн(я)зи з стародавна наши слуги суть, нашему г(о)с(по)д(а)рству, к Великому Князству Лит(о)вскому и з ихъ отчынами. И ты бы тых нашихъ слугъ к собе не принимал и в отъчины бы еси ихъ не вступал ся, бо они зъдавна суть наши слуги.

Александръ, Божю м(и)л(о)стю великии княз, всказал.

Што есмо перво сего до тебе всказывали нашими послы о слугахъ нашихъ, о наместника мценского и любуцкого, о Борыса Семеновича и иныхъ, што еси ихъ поималъ безвинъне и тепере ихъ в себе деръжышъ. И ты бы тых нашихъ слугъ отпустил добровольне со всеми ихъ животы и статъки. А естъли бы было кому дело до слугъ нашихъ, ино мы на слугъ нашихъ правъ никому не отмовляемъ.

4) 1493.02.20. Vilnius. Федкомъ Гавриловичомъ посолство до кн(я)зя Ивана Юревича, воеводы московского, ото всихъ пановъ

Надр.: LM 5 (1427–1506). №289. Р. 186.

Князъ бискупъ виленский и кн(я)зи и вси панове рада г(о)с(по)д(а)ра нашего, великого кн(я)зя Александра, до твоеи м(и)л(о)сти всказали.

Што еси писалъ до брата нашего, до пана троцкого, наместника полоцкого, до пана Яна Юревича о дел г(о)с(по)д(а)рей нашихъ, штобы межи г(о)с(по)д(а)рей была любовь и доконъчанье, и всякая добрая приязнь. И братъ нашъ пан Янъ Юрьевичъ то намъ поведилъ, што жъ вы, рада г(о)с(по)д(а)ра вашего, того хочете. Ино мы, рада г(о)с(по)д(а)ра нашего, великого кн(я)зя Александра по

тому ж того хотим и г(о)с(по)д(а)ру нашему, великому кн(я)зю то есмо поведили. И нашъ г(о)с(по)д(а)ръ хотел великих пословъ послати к великому кн(я)зю, к вашему г(о)с(по)д(а)ру о всих тыхъ делехъ.

И далее твои м(и)л(о)сти всказали, што тыми часы новое дело прышло до н(а)шог(о) г(о)с(по)д(а)ра, до великого кн(я)зя. Г(о)с(по)д(а)ръ вашъ къ его м(и)л(о)сти тыми разы посла своего прысылаа и в листе своемъ к нашему г(о)с(по)д(а)ру написал себе имя свое высоко, не по старине, не подлугъ, какъ издавна обычаи бывал. Самъ же то, кн(я)же Иване, посмотри, гораздо ль то дееть се. Старыну оставляете, а в новьи дела вступаете. Вы, рада вашего г(о)с(по)д(а)ра, тамъ стережите чти вашего г(о)с(по)д(а)ра, а намъ зде по тому ж годить ся смотрети тсти нашего г(о)с(по)д(а)ра, бо нашъ г(о)с(по)д(а)ръ зъ старыны не вступает. Ино, княже Иване, абы вперед таких дель не было, штобы межы г(о)с(по)д(а)ры добрии дела вперед шли.

Про запасъ.

Про память послу. Естли бъ княз Иванъ рекъ: г(о)с(по)д(а)ръ нашъ старшыи леты, а вашъ г(о)с(по)д(а)ръ молодшыи леты. Ино бъ ему рекъ посол: хотя нашъ г(о)с(по)д(а)ръ молодшыи леты, а ничымъ его м(и)л(о)сть честью не менъшы, толко в той мере, какъ отец его м(и)л(о)сть, великий король. Коли, кн(я)же Иване, будетъ межы их м(и)л(о)сти, межы г(о)с(по)д(а)рей наших, любовь и доконъчанье, и всякая добрая згода, тогда то их м(и)л(о)сть знаидуть межы собою по тому, какъ было при великомъ кн(я)зи Витовъте и за деда вашо-го г(о)с(по)д(а)ра, за великого кн(я)зя Василья.

5) [1493] 03.09. Бершти. Поселство до короля полского маршалкомъ, паномъ Литаворомъ з Берштъ, мар(та) 9, индик[т]ъ 11

Надр.: LM 5 (1427–1506). №292. P. 187–188.

Наяснеишыи Яне Олбрахте, королю полскийи.

Брат вашео м(и)л(о)сти Александръ, з Божее ласки великийи княз литовскийи и рускийи, жомойтскийи и иных, панъ нашъ нам(и)л(о)стившыи, казал ся вашей м(и)л(о)сти поклонити и приязнь братьскую поведить, а здорове и щастье, и розмноженье всего доброго вашео м(и)л(о)сти рад бы завъжды слышал, якъ брата своего старшого намилеишого.

А далее к вашей м(и)л(о)сти пан нашъ нам(и)л(о)стившыи всказаль.

Што ж в(а)ша м(и)л(о)ст тыми разы к нам через нашего посла всказали на нашо жаданье и прозбу, ваша м(и)л(о)сть в наших речахъ и пригодахъ насъ не хочете отпустити, а хочете в(а)ша м(и)л(о)сть намъ быти радни и помощни. С тое доброе воли вашео

м(и)л(о)сти високо ваше м(и)л(о)сти дякуемъ, яко брату н(а)шому милому. А мы тежъ зася вашей м(и)л(о)сти въ вашей м(и)л(о)сти потребных речахъ ради хотимъ быти радни т помощи.

А даlei поведаемъ вашей м(и)л(о)сти.

Тыми разы неприятель нашъ княз московский люди свои многии моще вослал в нашу панъство и замки нам побрал, люди многии пленомъ в свою землю повель, шкоды великий поделал в гарницах панства н(а)шого. Прото ваше м(и)л(о)сти просим и жадаемъ, абы твоя м(и)л(о)сть рачил в тых наших речах и пригодах быт нам раден и помощонъ, якъ братъ нашъ мильи. А верымъ твои м(и)л(о)сти, иж насъ не отступите, а нам в(а)ша м(и)л(о)сть людми и пенезми поможете без мешканя. А жадаемъ ваше м(и)л(о)сти, каким бы обычаемъ воля ваше м(и)л(о)сти была к намъ помочь, какою сумою, абы в(а)ша м(и)л(о)сть рачили в тыхъ речахъ к намъ всказати.

**МОЖЛИВОСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ ФОРМ АРХЕОЛОГІЧНОЇ
ПУБУТОВОЇ КЕРАМІКИ ІТ МЕТОДАМИ
(НА ПРИКЛАДІ ГОНЧАРНОЇ МАЙСТЕРНІ XIV–XV ст.
У ВІЛЬНЮСІ, ВУЛ. СУБАЧАУС, 11)**

ОКСАНА ВАЛЕНЕНЕ

Вільнюс

Археологічна побутова кераміка вже майже півстоліття залишається основним джерелом датування у дослідженнях розвитку Вільнюса XIII–XVII століть. Досі увага вчених в основному була зосереджена на технології виробництва та різноманітності форм місцевого та імпортного посуду. Але подальші дослідження в цій галузі, як і практичне застосування досягнутих результатів, ускладнені необхідністю аналізувати величезні кількості кераміки практично вручну, без єдиної автоматизованої інформаційної системи, заснованої на методах управління великими масивами даних. Першим скромним кроком на шляху створення такої системи може стати досвід застосування ІТ методів (реляційна модель опису даних, мова структурованих запитів SQL, мова програмування Python, статистичний аналіз) у дослідженні форм кераміки, виявленої в одному особливому археологічному об'єкті.

Йдеться про середньовічну гончарну майстерню, знайдену у Вільнюсі, на вулиці Субачаус, № 11. У цьому місці виявлено дві ями, наповнені великою кількістю залишків керамічних виробів схожої форми та технології виготовлення. Це дозволило провести порівняльний аналіз морфології кераміки обох комплексів із засто-

суванням математичних методів та автоматизованих алгоритмів. Для дослідження було відібрано 1441 фрагмент верхньої частини керамічного виробу з великої ями № 1 та 187 – з маленької ями № 2. Проведено реєстрацію координат профілю, особливостей моделювання обідка та орнаменту. Вирішено два завдання. По-перше, була визначена характерна для цієї майстерні форма посуду та відхилення від стандарту, схожість та відмінності продукції, знайденої у різних ямах. Для цього застосовано класичний статистичний метод – вибірка поділена на квартилі, був розрахований діапазон стандартних та аномальних значень. Крім цього, проведено експеримент з метою підібрати методи для автоматизації пошуку однакової кераміки у великій базі даних. Рівень подібності кераміки виміряно шляхом розрахунку коефіцієнта кореляції Пірсона координат її профілю.

В результаті було підтверджено, що дві ями зі знахідками побутової кераміки, швидше за все, належать одній майстерні. Про це свідчить не лише місце та хронологія знахідки, а й очевидний морфологічний зв'язок комплексів. Аналіз форми профілів і обідків не виявив явних стилістичних відмінностей, а різних ямах знайдено пари майже ідентичних знахідок. Але ці комплекси неоднакові, тому що форми профілів, обідків та орнаменту в них розподілені у нерівних пропорціях, і в кожній ямі є унікальні знахідки. Це дозволяє зробити кілька припущень щодо призначення та хронології знайдених ям. Якщо вони використовувалися одночасно, то відмінності комплексів могли бути викликані різними обставинами їх виникнення. Цілком ймовірно, що маленька яма № 2 довгий час використовувалася для зберігання відходів виробництва, тому в неї потрапили знахідки більш різноманітної форми. А велика яма № 1 спочатку могла призначатись для видобутку сировини (у звіті розкопок зазначено, що велика партія однакової продукції могла бути в неї викинута після пожежі). Можливо й те, що обидві ями у різний час належали одному майстру. Тоді відмінності цих комплексів показують, як змінилася його майстерність. Але ймовірніше, що ці відмінності відображають не тільки обставини використання ям, але також співробітництво та обмін досвідом між кількома ремісниками. Наприклад, це могли бути майстер та його учень.

ТАТАРИ НА ПОДІЛЛІ: МАТЕРІАЛИ АРХЕОЛОГІЧНИХ РОЗКОПОК¹

ДМИТРО ВАЩУК

Київ

Подільська земля (Велике Поділля) як історико-географічна область сформувалася у складі Золотоординської держави впродовж останньої третини XIV ст. Середина XIV ст. була переломним моментом для регіону, який став ареною військово-політичного протистояння між Великим князівством Литовським і Золотою Ордою. Переможцем у боротьбі за право володіти подільськими землями вийшла Литовська держава, чие військо у Синьоводській битві 1362 р. розгромило сили ординців. Влада у краї перейшла до представників династії Гедиміновичів – князів Коріатовичів. Так виникло нове князівство, яке розвивалося у загальноєвропейському культурному просторі.

За короткий час Коріатовичі створили нову вертикаль влади та потужне військо, що дозволило вберегти Поділля від розпаду. Першою резиденцією володарів Подільського князівства був Смотрич, а з 1370-х рр. нею став Кам'янець, де ще з кінця XII ст. існували оборонні укріплення як на території фортеці, так і на кам'яному півострові. Згідно з писемними джерелами, правління Коріатовичів позначилось інтенсивним будівництвом міст, поселень, фортець. Про це свідчать замки, зведені у Червоногороді, Скалі, Брацлаві, Сокильці, Меджибожі, Вінниці. Відповідно, подільські міста поступово ставали центрами розвитку ремесла, внутрішньої та зовнішньої торгівлі.

Зважаючи на те, що південно-східна частина князівства межувала з ординськими володіннями, Коріатовичам потрібно було зміцнювати кордони та мати сильне військо. Тому вони не лише боронили свій край, але й проводили активні наступальні дії. Найвідомішими виправами стали війни з ординцями 1362, 1374, 1380 рр. Під час цих подій загинули двоє братів Коріатовичів – Юрій та Олександр.

Від часу правління Вітовта настав етап союзницьких відносин із татарами. Однак від середини XV ст. почався тривалий період турецько-татарських нападів на українські землі. Подільський регіон, разом із Київщиною, Сіверщиною та Волинню, черговий раз в історії стане об'єктом протистояння. За підрахунками дослідників, упродовж 1450–1556 рр. турецько-татарські війська вчинили 86 великих нападів на українські землі.

¹ Матеріал підготовлено за фінансової підтримки Українського культурного фонду та Міністерства культури Великого герцогства Люксембург (Договір про надання стипендії (гранту) № 5RCA21-08239 від «28» серпня 2023 року).

Перший ворожий похід на Поділля відбувся 1438 р. Очолюване подільським воєводою й галицьким каштеляном Михайлом Бучацьким військо зазнало нищівної поразки від Саїда Агмада, котрий, за даними А. Іваньїні, *“набрив худоби та здобичі”*. Наступна виправа, згідно зі свідченнями Яна Длугоша, трапилася 1442 р.: *“Татари напередодні Зелених свят (20 травня) вторглися великою ордою в Подільські, Руські землі й, не зустрічаючи жодного опору, сплюндрували їх аж до самого Львова”*. Кам’янець, залишаючись головним осередком регіону, а з 1434 р. ставши центром Подільського воєводства, перебуватиме в епіцентрі протистоянь. Відповідно, це не могло не позначитися на наявності матеріальних свідчень, пов’язаних із кримськими татарами.

Кам’янець-Подільський

Згідно з археологічними дослідженнями, місто виникло на рубежі XII–XIII ст. Після переможної битви великого князя литовського Ольгерда з татарами на Синіх Водах у 1362 р. управління Кам’янцем перейшло до князів Коріатовичів. Саме за їхнього владарювання місто, завдяки вигідному стратегічному розташуванню, стрімко розвивалося. За ініціативи князів зведено оборонні укріплення. Так було закладено основу майбутньої кам’яної фортеці, яка збереглася до наших днів. Місце будівництва вибрано не випадково. Оскільки саме місто розташовувалося на кам’яному півострові, фортифікації прикривали єдиний в’їзд до нього. Згідно з дослідженнями Р. Майора та І. Старенького, на кінець XIV ст. твердиня складалася з шести мурованих башт. Три з них розташовувалися із західного боку: Денна, Західна, Стара Рожанка. Саме вони формували давньоруський дитинець і з’єднувалися між собою кам’яними стінами, решта – дерев’яними. На території замку розміщувалися військові, адміністративні, господарські, сакральні та житлові споруди, зведені, найімовірніше, з деревини. У пізніші часи фортеця стане повністю кам’яною.

Кам’янецька твердиня, як й інші замки Західного Поділля, відігравала ключову роль в оборонній системі кордону Великого князівства Литовського, Польського королівства та Речі Посполитої впродовж декількох століть. Про татарську присутність свідчать наявні в місцевих музеях археологічні знахідки.

У фондах Кам’янець-Подільського державного історичного музею-заповідника зберігаються декілька цікавих експонатів. Про золотоординські часи засвідчує чи не найбільш цінний – «київське» наслідування данга хана Джанібєка карбування Гюлістану 753 р. г. (1352/1353 р.). Цю монету було віднайдено під час розкопок 2017 р. За даними І. Старенького та І. Хромової, *“на сьогодні це найзахідніша офіційна археологічна знахідка монети даного типу*

на території України”. Значно більший масив знахідок стосується останньої третини XVII ст., коли місто стало центром Кам’янецького еялету у складі Османської імперії (1672–1699 рр.). Ідеться про велику кількість різноманітного керамічного та порцелянового посуду, люльок та ін. Щоправда, ці речі мають турецьке, а не кримськотатарське походження, але потрапити в місто могли також і з Криму. Орієнтовно з того часу в Кам’янці з’явилася вул. Татарська. Вочевидь, якась частина татар залишилася тут і після 1699 р.

Фонди Національного історико-архітектурного заповідника “Кам’янець” містять генуезький аспр (карбування 1420–1430 рр., монетний двір Кафи), “монету татарську” (XV–XVI ст.). Також на вул. Татарській, 17/1 при розкопках приватного житла XIV–XV ст. виявлено кераміку золотоординського часу.

Меджибіж

Історія міста розпочинається з літописних згадок XII ст. Свою назву «Межибоже» («межи Богами») поселення отримало від розташування в місці злиття річок Південний Буг і Бужок. Під литовську зверхність Меджибіж потрапив у середині XIV ст., коли належав князям Коріатовичам.

У середині XV ст. місто ввійшло до складу Польського королівства. У 1540 р. перейшло у володіння Сенявських, яким належало близько 200 років. У 1593 р. король Сигізмунд III Ваза на прохання Адама Єроніма Сенявського надав Меджибожу магдебурзьке право. Останніми його власниками були представники роду Гедиміновичів – князі Чорторийські.

Місто розташовувалося на перехресті двох «татарських» шляхів – Чорного та Кучманського, а тому було привабливою мішенню для нападів кримців. Це й визначило його виняткове місце в оборонній системі Поділля, а також стимулювало будівництво мурованих замкових укріплень, які збереглися до наших днів.

Татарська присутність зафіксована археологічними розкопками, адже на території замку працює постійна археологічна експедиція. Відповідно, всі знахідки мають місцеве походження. Так, у фондах Державного історико-культурного заповідника “Межибіж” наявні монети кримських ханів: акче Менлі Герая (карбування 1484/1485 р., монетний двір Кирк-Єра; карбування початку 1500-х рр., монетний двір Кафи); Девлета Герая (карбування 1550 р., Кирк-Єр).

Важливим епізодом в історії Меджибожа став 1566 р., коли місто витримало потужний штурм кримських військ. Згідно з дослідженням Ю. Сіцінського, *“татар тоді було дуже багато, а в замку була невелика залага, що нею керував власник міста Микола Сенявський, руський воевода; він одбив натиск татар, вони одійшли од міста, тільки спустошили багато околичних сіл”*. Про ці

події, за даними О. Погорільця, засвідчують знахідки з розкопок мурованого замку Ракочі 2001 р. деталі кінської упряжі, наконечники стріл, підкови. Розташовувався він між селами Ставниця та Головчинці, був квадратної форми з баштами по кутах. Крім оборонного призначення виконував ще й економічну функцію, адже тут існували митниця, торгові ряди. Напад 1566 р. виявився фатальним для замку – його було зруйновано.

Отже, наявні знахідки засвідчують постійний історичний зв'язок із кримськими татарами, який упродовж століть характеризувався як приятельськими стосунками, військово-політичними союзами проти спільних ворогів, так і періодами збройного протистояння. Переконали, що продовження археологічних розкопок значно збагатить музейні колекції предметами матеріальної культури кримців та збагатить наші знання про один із корінних народів України.

ЛИТОВСЬКИЙ РІД МОНТОВТІВ (МОНТОВТІВ КОБЛИНСЬКИХ) НА ВОЛИНІ В XV–XVI ст.

ІРИНА ВОРОНЧУК

Київ

Рід Монтовтів або Монтовтовичів належав до знатних литовських родів. О. Левицький вважав протопластом роду Монтовта, який у XV ст. посідав уряд жмудського старости. Вочевидь, він мав на увазі Олександра Монтовта, який у 1422–1435 рр. був жмудським і солечницьким старостою. Можливо саме завдяки йому, один із його синів Михайло Монтовтович упродовж 1463–1477 рр. обіймав найважливіший адміністративний уряд на Волині – луцького старости. Староста певної території вважався представником великого литовського князя/польського короля, від імені якого здійснював адміністративні, фіскальні, господарські та судові функції, очолюючи ґродський суд. Доволі вдало просуваючись по службі, Михайло Монтовтович закінчив життя в статусі троцького каштеляна. Останні роки життя сам він мешкав у Литві, де й помер, проте його нащадки, посідаючи важливі місцеві уряди на Волині, залишилися там назавжди¹. Тож зовсім не випадково М. Грушевський називав Монтовтів «зволінщений литовський рід»².

¹ Левицький О. Ганна Монтовт (историко-бытовой очерк из жизни волинского дворянства XVI в. *Киевская старина*. 1888. С. 94.

² Грушевський М. Історія України-Руси. Т. V: Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українських землях XIV–XVII віків. Київ: Наукова думка, 1994. С.14.

Старший син Михайла, Юрій Михайлович Монтовт, у 1499 р. господарський маршалок, пізніше у 1502–1505 рр. обіймав адміністративні посади, спершу намісника, пізніше – кременецького старости. В 1507 р. він отримав уряд – київського воєводи, а уряд кременецького старости передав молодшому братові Якубу Михайловичу. Саме Якуб Михайлович у 1508 р. отримав від польського короля і великого литовського князя Зигмунда I пожалувану грамоту на маєток Млинів біля Дубна з волостю, до якої входили містечко Коблин із замком і села Підгайці, Оршичин, Озлів, Пекалів, Бенівщина, Кобаков, Хорупань, Золочівка і Липа, розташовані уздовж річок Іква і Стир. Від назви містечка Коблин Монтовти до свого прізвища додали прізвисько Коблинські, тому в тогочасних актах часто називаються Монтовти Коблинські.

З ким був одружений Якуб Михайлович Монтовт залишається невідомим, проте у шлюбі він мав двох синів Андрія і Яна та кількох дочок, з яких на ім'я відомою є лише Ганна Якубівна, котра у першому шлюбі була за Щасним Гесинським, а другим – за Миколаєм Палуцьким¹. У першому шлюбі Ганна Якубівна народила декількох дітей, з яких до дорослого віку дожили п'ятеро синів, Андрій, Ярош, Криштоф, Щасний, Ян, і троє дочок, Дорота, Ганна і Галшка. В другому шлюбі з Миколаєм Палуцьким вона мала чотирьох синів².

Андрій Якубович був одружений з дочкою князя Юрія Гольшанського Марією, з якою мав двох синів, Яна і Андрія. Після смерті першого чоловіка князівна Марія Юріївна ще двічі входила у шлюбні зв'язки. У другому шлюбі з Михайлом Тихновичем Козинським вона народила дочку Барбару. Після смерті Михайла Козинського Марія Юріївна вийшла заміж за «московського втікача» князя Андрія Михайловича Курбського, який перебрався до Великого князівства Литовського 1564 р. після встановлення терору царем Іваном IV. Проте третій шлюб княгині Гольшанської виявився не дуже вдалим, між подружжям виникали часті тертя й непорозуміння, в яких активну участь брали вже дорослі сини Марії Юріївни від першого шлюбу – Ян і Андрій Монтовти. Тож в цей час обидва брати часто фігурують у судових актах. Спершу незадоволені тим, що матір передала третьому чоловікові більшість маєтків, вони погрожували й чинили різні прикрості Курбському³. А під

¹ Ворончук І. Родоводи волинської шляхти XVI – першої половини XVII ст.: (реконструкція родинних структур: методологія, методика, джерела). Київ: Вища школа, 2009. С. 265.

² Центральний державний історичний архів в м. Києві (далі – ЦДАК України), ф. 25, оп. 1, спр. 30, арк. 230 зв.–231 зв.; ф. 26, оп. 1, спр. 16, арк. 128–128 зв.

³ Життя князя Андрея Михайловича Курбського на Вольни. Киев, 1849. Т. I. С. XIII.

час жорстких конфліктів матері з чоловіком сини, захищаючи її, зверталися не лише до місцевого володимирського суду, а й подали скаргу королю, в якій засуджували жорстоке поводження князя з їхньою матір'ю¹.

Молодший син Якуба Михайловича Ян виховувався при дворі великого литовського князя і польського короля Сигізмунда I, але службу кар'єру не зробив і залишився в статусі королівського дворянина. Проживаючи тривалий час у Вільні, він потоваришував з дяком великокнязівської канцелярії Андрієм Мацкевичем, з дочкою якого Оленою одружився 1546 р., щоправда, вже після смерті її батька². В 1547 р. у подружжя народилася дочка Ганна, дуже схожа на батька, тож Ян Якубович гоїно обдарував новонароджену, записавши на неї усі свої маєтки. Після смерті Олени Мацківни Ян Якубович одружився з князівною Барбарою Олександрівною Порицькою³. О. Левицький вважав, що у Яна Якубовича Монтовта більше не було дітей⁴. Проте за його тестаментом, у нього були й інші діти, щоправда, невідомо від якого шлюбу, проте вони померли у дитинстві⁵.

Після смерті Яна Якубовича Монтовта у 1570 р. його удова вийшла заміж за Олександра Богдановича Семашка.

Доля першої дочки Яна Якубовича, яка добре починалася завдяки батьковому обдаруванню, виявилася не лише складною, а й доволі скандальною, через що вона стала й найбільш відомою особою роду Монтовтів на Волині. Як тоді було прийнято, дівчат видавали заміж рано, тож у 15 років Ганна була видана заміж за князя Богуша Дмитровича Любецького. У 1564 р. князь Богуш помер, і вже у 17 років Ганна овдовіла. У цьому ж році вона була видана за князя Василя Солтановича Сокольського, який помирає у 1568 р., і Ганна вдруге стала удовою. В лютому 1569 р. Ганна одружується втретє з Казимиром Ледницьким. Вочевидь, він також незабаром помер, бо в 1573 р. вона вже вийшла заміж за Павла Згличинського, за якого її синоміць видав другий чоловік її мачухи Олександр Семашко. Отже, приблизно впродовж 9–10 років через смерть шлюбних партнерів Ганна чотири рази входила у подружні зв'язки і в свої 26 років перебувала в четвертому шлюбі.

Проте перипетії шлюбних зв'язків і життя Ганни виявилися дуже складними. Після смерті першого чоловіка, коли вона поверталася з Києва, поховавши князя Богуша Любецького у Київському

¹ Життя князя Андрея Михайловича Курбського на Волині. Київ, 1849. Т. I. С. XV.

² Левицький О. Ганна Монтовт. С. 99.

³ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 12, арк. 514–514 зв.

⁴ Левицький О. Ганна Монтовт. С. 106.

⁵ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 12, арк. 544–546.

монастирі, вона зупинилися у приятеля покійного чоловіка Єсифа Немирича. Оскільки вдова була не лише молодою, а й доволі багатою, успадкувавши значні батькові маєтності, Немирич вирішив одружити її зі своїм родичем Іваном Олізаровичем, сином чорнобильського старости Олізара Волчковича. Очевидно, дії Немирича були доволі рішучими, бо від цього шлюбу Ганна змушена була рятуватися втечею, покинувши там усі речі, зокрема й печатку¹. Потім на її маєтки став зазіхати й другий чоловік її мачухи, в цей час дуже впливова особа на Волині – Олександр Семашко. Протягом 1566–1597 рр. він обіймав почергово уряди володимирського підкоморія, луцького старости та брацлавського каштеляна, а окрім того, за характером був дуже владною людиною. Намагаючись приборати до своїх рук маєтки Ганни Монтовтівни, він після смерті її третього чоловіка Казимира Ледницького силоміць видав її за свого машталіра Павла Згличинського. Згличинський поведився з дружиною дуже жорстоко, часто бив, врешті покалічив її й протягом 14 років протримав в ув'язненні². Щоправда, після заяви Ганни 1595 р. у духовному суді «о везене и о неслушное каране и охромене ее» чоловік перепросив її за жорстоке поводження, і вона пробачила його³.

Таким чином, у XV – початку XVI ст. представники литовського роду Монтовтів займали важливі адміністративні уряди на Волині – намісників та повітових старост, а отже, мали й значний вплив на місцеве волинське життя. Отримавши від великих литовських князів значні маєтності на Волині, наступні покоління роду осіли тут і поріднилися з впливовими руськими фаміліями, зокрема й такими князівськими родами, як Гольшанські Дубровицькі, Порицькі, Любецькі, Сокольські. Мешкаючи на Волині, вступаючи у різні правові, економічні й шлюбні стосунки, вони залишили по собі згадки у ґродських і земських актах, подальше вивчення яких може поповнити наші знання про рід Монтовтів.

¹ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 6, арк. 228 зв.–229.

² Архив Юго-Западной России, издаваемый Коммиссиею для разбора древних актов. Ч. VIII, Т. III. Киев, 1909. С. 469–473.

³ Там само.

ЛИТОВСЬКИЙ КОЛАБОРАЦІОНІЗМ: ЧИННИКИ СПІВПРАЦІ ЛИТОВСЬКОЇ ЕЛІТИ З МОСКОВСЬКИМ КЕРІВНИЦТВОМ У ПЕРІОД МОСКОВСЬКО-ПОЛЬСЬКОЇ ВІЙНИ 1654–1667 рр.

ВОЛОДИМИР ГАЗІН

Кам'янець-Подільський

Однією з знакових подій в історії Європи, зокрема центрально-східного її регіону, стала московсько-польська війна 1654–1667 рр. Для нас вона цікава з низки аспектів. По-перше, вона стала першою яскравою спробою Московії втрутитися в боротьбу за першість в ЦСЄ та потіснити в цьому сенсі Річ Посполиту. По-друге, власне той факт, що Україна опинилася в епіцентрі цього протистояння, а володіння українськими землями (таким собі «золотим яблуком») розглядалося як головний чинник досягнення домінування в регіоні. З поміж інших, не менш значущих аспектів, звертаєм увагу на позицію литовської верхівки, яка означилася з початком війни Московії проти Речі Посполитої. У чому її суть?

З одного боку, саме Литва стала головною ареною військового та політичного протистояння між Московією та Річчю Посполитою (туди було спрямовано головний удар московських військ та в ході кампаній 1654 та 1655 рр. більша частина земель ВКЛ, зокрема майже всі білоруські землі опинилися під владою Москви; у Вільні в 1656 р. відбулися наймасштабніші (можливо за весь період війни) польсько-московські переговори, які завершилися укладенням перемир'я; пізніше на території Литви відбулися битви, які позначилися й на результатах війни), з іншого боку, характерною ознакою війни стала особлива (досить неоднозначна) позиція литовської верхівки. Так литовські війська, як на початку війни, так і в її ході, вели запеклу боротьбу проти царських військ та уславилися низкою перемог над московитами. Водночас ряд відомих представників литовської еліти (шляхетсько-магнатських кіл) «прославилися» активною співпрацею з московським керівництвом, а також намаганням не допустити загострення московсько-польського протистояння.

Яскравим прикладом колабораціонізму (співпраці з ворогом в інтересах ворога-загарбника на шкоду власній державі) стала позиція частини литовської шляхти щодо Москви. Так, в умовах, коли більша частина ВКЛ на 1655 р. опинилася під окупацією московських військ, означилися активні контакти між литовцями та керівництвом Московської держави. Це стосувалося як представників вищого керівництва ВКЛ, так і місцевої шляхти (середньої та дрібної). У відповідь на щедрі пропозиції московської сторони (йшлося про відповідні посади, подарунки, царську милість тощо) литовці виказували готовність вірно служити, давали поради як ефективніше діяти в сенсі залучення на московський

бік керівництва ВКЛ, виступили послідовними прихильниками укладення польсько-московського миру (в цьому сенсі означалася й антиукраїнська позиція, яка виражалася в побоюванні, що польсько-українське порозуміння може спровокувати Москву, зірвати польсько-московський мирний процес та погіршити становище Литви) як засобу збереження їхніх литовських володінь.

У чому полягали причини того, що значна частина литовської верхівки в умовах війни фактично зайняла промосковську позицію? У цьому сенсі маємо дію цілого ряду чинників.

По-перше, вкрай невдалий для Речі Посполитої початок війни призвів до того, що практично все ВКЛ опинилося під владою Москви. Неспроможність Варшави надати дієву допомогу, розкол у вищому керівництві ВКЛ (великий литовський гетьман Януш Радзивілл зайняв прошведську позицію та уклав з шведами Кейданську угоду) спровокували поширення промосковських настроїв (колаборація як засіб порятунку життя, маєтностей, посад). По-друге, не все так беззмарно було досі у відносинах між Варшавою та Вільно. У Литві давно вже викликало незадоволення домінуюче становище Корони в державі двох народів, якою проголошувалася Річ Посполита. Також на польсько-литовських відносинах позначалося й те, що литовські землі на середину XVII ст. опинялися в ролі передового форпосту перед потенційною загрозою з боку Москви та Швеції. Не маючи змоги самотужки обороняти свої землі, литовці погрожували розірвати унію з Польщею в разі ненадання Короною необхідної військової допомоги. Присутній був і особистий чинник. Найяскравіше він проявився у стосунках короля Яна Казімежа і Януша Радзивілла, який часто відкрито дозволяв собі різні антипольські заяви. Нарешті, що було і залишається характерним для московської політики, в Москві вдалися до практики неприхованого тиску на литовську верхівку, діючи де погрозами, а де – підкупом. Там намагання примусити якомога більшу частину литовської шляхти і магнатерії присягнути на вірність царю та визнати своє підданство (це використовувалося як аргумент у переговорах з польською стороною на користь необхідності включення литовських територій до володінь московського царя).

Власне у XVII та на початку XXI ст. бачимо ті ж самі засоби та методи реалізації Московією завдань своєї імперської політики. Зокрема, це спонукання та використання в свої цілях колабораціонізму представників еліти окупованих територій. Сьогодні така практика реалізується в тимчасово окупованих областях України. У 50-х рр. XVII ст. об'єктом такої політики Москви була литовська верхівка, яку Москва намагалася максимально використати в своїх інтересах, а саме для утвердження на окупованих литовських землях та для тиску на керівництво Польщі й спонукання останнього до укладення миру на вигідних для Москви умовах.

ПОХІД ВІЙСЬК РАДНОТСЬКОЇ КОАЛІЦІЇ НА ЗЕМЛІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО ТА ЗДОБУТТЯ БРЕСТА (1657 р.)

АНДРІЙ ГУРБИК

Київ

Останні досягнення новітньої української історіографії створили умови для поглибленого вивчення як загальних тенденцій політичного розвитку України в постперейславський період, так і окремих напрямів військової та зовнішньополітичної історії Українського гетьманату. До числа таких сьогодні відносяться військово-політичні аспекти Раднотської політики Чигирини та основні етапи її реалізації. Потребують подальшого поглибленого вивчення деталі військової кампанії Раднотської коаліції проти Речі Посполитої в 1657 р. й, зокрема, рейд коаліційних військ від Кракова до Бреста та його військово-політичні наслідки.

Відомо, що українські війська під командуванням наказного гетьмана А. Ждановича об'єдналися із трансільванськими союзниками поблизу Перемишля в лютому 1657 р., і тут же на спільній військовій раді було вирішено йти походом на Краків. В середині березня 1657 р. союзні армії підійшли до давньої столиці Польщі, а 18 березня 1657 р. Д. Ракоці урочисто, під канонаду з гармат та мушкетів, увійшов до Кракова. В місті його зустрів командир шведської залоги генерал Віртз (Краків перебував у руках шведів із жовтня 1655 р., коли С. Чарнецький підписав капітуляцію). Менші підрозділи трансільвансько-українського війська опанували прилеглі до Кракова міста. Здобуттям Кракова завершився перший етап походу коаліційних військ під проводом Ракоці і Ждановича проти армії Яна Казимира. Союзники за 59 днів (з яких 28 припало на марші, а 31 – на постої) пройшли до Кракова понад 400 км.

Шведський король Карл X Густав, дізнавшись про наступ трансільвансько-українських військ, залишив деякі свої залоги в Пруссії і зі своєю армією на початку березня 1657 р. вирушив до Польщі. 13 березня шведська армія залишила Торунь і через Брест Куявський, Піотрков, Пшедворж, Радошиці і Пінчов направилася на зустріч військам Ракоці й Ждановича. Останні теж, бажаючи швидкого з'єднання із шведами, довго не затримувалися в Кракові, а 20 березня, залишивши в місті свою залогу, забрали генерала Віртза й вирушили назустріч шведам. Згодом розпочалися військові ради, які проходили на фоні обопільного розчарування. Трансільвансько-українські полководці були здивовані малою чисельністю шведських військ, які налічували всього близько 7 000 чоловік, а Карл Густав був роздратований неорганізованістю та безконтрольністю семиградських та українських полків.

Карл X Густав запропонував залишити ці «цілком спустошені» місця та намагатися об'єднаними силами завдати удару по основних військових формуваннях Речі Посполитої, просуваючись на Замостя, Люблін, Брест. Опанування останнього особливо бачилося важливим, оскільки до Бреста легко можна було переправити провіант та додаткові козацькі полки з України, а також важкі гармати із Пруссії. Після закінчення загальної військової ради відбулася зустріч А. Ждановича із Карлом X Густавом. Дружні стосунки між корпусом А. Ждановича та шведською армією зберігались і в подальших спільних походах. У подальшому було влаштовано міст через Віслу, яку союзники форсували 11 квітня 1657 р. поблизу Завихосту і ввечері того ж дня були вже в Краснику. Тут було влаштовано великий табір та поставлено обоз. Через два дні, 14 квітня, звідси вислано 3 000 козаків та трансільванців у погоню за військами Чарнецького, які намагалися переправитися через Віслу і йти на сполучення із армією Яна Казимира під Варшаву.

Після невдалих спроб здобути Замостя шведсько-трансільвансько-українські війська опанували Люблін, але не затрималися в місті, оскільки там бушувала епідемія. Після форсування р. Вепр союзники 15 квітня 1657 р. пройшли через Пододов, 16 квітня опанували Войтешків, 17 – Сточек, 18 – Мінськ, 19 – Венгров і 20 квітня стали великим табором на березі р. Бут поблизу Городка. Як пізніше писав звідси до матері Д. Ракоці, що союзники «багато литовського війська побили і забрали в полон; але основне військо вже перед тим дійшло до фортеці на литовській границі – до Берестя (Бреста. – А. Г). Після незначних сутичок поблизу Мінська, не знайшовши більш-менш великих загонів, коаліційні сили було вирішено спрямувати на важливий стратегічний пункт даного регіону – Брест. Похід у напрямку останнього розпочався 30 квітня 1657 р., коли війська залишили Грудок і через Семятичі 1 травня підійшли до Кусіч. Після дводенного перепочинку, 4 травня 1657 р., як писав Редей, «зайшли під Брест». Але знову не застали основних сил противника, оскільки польські гетьмани, залишивши у місті залогу в 2 000 осіб, самі рушили в різні боки: Сапіга направився до Кам'янця (Литовського), а Потоцький – до Сандомира. В такій ситуації союзникам будь-що необхідно було нав'язати розрізним польським підрозділам генеральний бій і якомога швидше знищити останніх. З цією метою Карл X Густав запропонував розділити сили, щоб Д. Ракоці зі своєю армією й корпусом А. Ждановича вирушили за Сапігою, а шведське військо облягало Брест. Проте Д. Ракоці, який переконався, що в Польщі його прихильники не відіграють такої ролі, як він очікував, а рейд союзників значно збільшив число ворогів трансільванського князя, вже й слухати не хотів про роз'єднання сил. Так і не дійшовши згоди щодо стратегічних напрямів удару, шведсько-трансільвансько-

українські війська спільно почали готуватися до облоги Бреста. Проте із першими гарматними залпами місцева залога згодилася на переговори, й місто, як писав Редей, «після трьох днів піддалося» – тобто 7 травня 1657 р. Остаточна капітуляція Бреста була підписана 13 травня 1657 р.

Командувач українського війська А. Жданович, прибувши з козаками під Брест, одразу ж заходився, крім військових завдань – облоги міста, здійснювати й певні політичні заходи. Вже 4 травня він «з табору із-під Берестя Литовського» видає свій охоронний універсал для жителів Пінського повіту. Крім охоронного універсалу А. Жданович, думається, поставив перед шляхтою Пінського повіту завдання негайного оформлення більш конкретного підданства Українській козацькій державі, даючи зрозуміти, що лише останнє зможе гарантувати патронат козаків над повітом та убереже маєтності шляхти в умовах війни. А тому вже через декілька днів 8 травня маршалок і хорунжий Пінського повіту своїм універсалом скликав до Пінська шляхту на 13 травня для ради. А. Жданович поспішав, бо розумів, що будь-коли може бути прийняте рішення про подальший спільний похід коаліційних сил вглиб Речі Посполитої. Пінська шляхта теж вважала, що підхід українського козацького війська в складі союзних армій – це досить вдалий момент для зміцнення відносин із Українською козацькою державою. Адже з самого початку пінчани були ознайомлені Б. Хмельницьким із його загальним універсалом від 31 грудня 1656 р. про відправку українського корпусу разом із військами Трансільванії проти Речі Посполитої. В останньому, як відомо, гарантувалася безпека всім прихильникам Війська Запорозького. Тож зрозуміло, чому зазначений універсал був переписаний у гродські пінські книги. Згодом, після розширення контактів із Б. Хмельницьким, пінчани були взяті під протекцію українського гетьмана. Повний текст присяги був виголошений представниками пінської шляхти в Чигирині 20 червня 1657 р. перед гетьманом України Б. Хмельницьким та генеральною старшиною, на що у відповідь 28 червня шляхта Пінського повіту отримала від українського володаря «Забезпечення» їх прав і свобод.

Перебування українського козацького корпусу в районі Бреста було, очевидно, використане А. Ждановичем і для впливу на інші регіони Західної України та Білорусії, які українська сторона, заручившись домовленістю із шведським королем, намагалася прилучити до Української держави. Це крім Пінщини також стосувалося Мозирщини, Турівщини та Волині. Хоча слід зазначити, що прагнення вказаних регіонів отримати протекторат Війська Запорозького обумовлювалося не лише політичною роботою А. Ждановича та інших козацьких полковників, але й загальною ситуацією: значним ослабленням Речі Посполитої, успішним

рейдом по території Польщі союзних військ та присутністю в даному регіоні великого українського козацького корпусу.

В той час, як українська сторона перебування у Бресті (з 7 до 15 травня 1657 р.) використала із найбільшою політичною користю, прилучаючи все нові регіони до Української козацької держави, у таборі союзних шведсько-трансільвансько-українських військ назріли значні проблеми. Відсутність у Д. Ракоці та Карла X Густава чіткого й узгодженого стратегічного плану негативно позначилася на стані військових формувань. А невиправдано довга затримка у Бресті призвела до значного розорення Берестейщини.

ЗЕМСЬКИЙ ПІДСКАРБІЙ ІВАН ГОРНОСТАЙ: ПРИКЛАД КАР'ЄРИ МОЖНОВАЛДЦЯ

ЛАРИСА ЖЕРЕБЦОВА

Варшава

Іван Остафійович Горностаї (рік народження невідомий – 1558 р.) – був найстаршим сином Горностая Романовича та Марії Семенівни Скіппоровни, руський шляхтич, урядник, земський підскарбій Великого князівства Литовського (ВКЛ), найбільш відомий представник роду Горностаїв. Горностаї – руський шляхетський рід у ВКЛ з київського воеводства, що існував з кінця XV ст. до часу вигасання роду у другій половині XVII ст. Представники роду початково користувались власним гербом «Вага». У 1544 р. згідно з привілеєм Сигізмунда Августа Іван Остафійович Горностаї отримав для всього дому герб «Гіпоцентавр».

Дослідження професійної кар'єри Івана Горностая як підскарбія земського та урядника дозволяє простежити ряд аспектів, пов'язаних із набуттям вищих урядів у ВКЛ, можливостями русинів у їх отриманні, особливостями функціонування урядів у князівстві, кар'єрними стратегіями урядників, а також розширенням повноважень підскарбія земського від керівника скарбу до урядника, що керує усією фінансовою сферою ВКЛ.

Вивчення біографій видатних шляхетських родів, представники яких займали найвищі уряди, дозволяють стверджувати, що такі речі як, освіта, інтелект, шлюбна політика і багатство були важливими та корисними, але не відігравали суттєвої ролі в кар'єрі урядника. З самого початку шляхтич, який прагнув службового просування, пов'язував свою громадсько-політичну діяльність із двором, оскільки той мав у своєму розпорядженні уряди. Тому важливо зосередитись на вивченні публічної діяльності Івана

Горностая зі служінням правителю на різних етапах своєї професійної діяльності.

Шлях до найвищих, центральних урядів у ВКЛ, що входили до складу Панів ради був відкритий для вузького кола литовських бояр, католиків за віросповіданням, які фактично блокували доступ до вищих кіл влади людям з-поза свого оточення. Це не означало, що шлях до чиновницької кар'єри був повністю закритий для русинів. Посади підскарбія земського і підскарбія дворного, пов'язані з управлінням господарським скарбом потребували певних навичок і знань, й не виглядали достатньо привабливими в очах литовської знаті. Тому цю посаду обіймали представники православних родин Солтанів, русини Іван Горностай, Богуш Боговітинович та Остафій Волович.

Свою кар'єру молодий і амбітний русин Іван Горностай розпочав при дворі Сигізмунда I, який забрав його із собою до королівського двору у Кракові. У 1508 р. пан Іван став господарським писарем і, водночас, керівником великокнязівської канцелярії. Крім редагування королівських листів до Панів ради та відповідей на посольства з Литви, неофіційно виконував функції заступника литовського канцлера і в цей час зблизився з королевою Боною. Сигізмунд II Август також високо оцінював професійні здібності Івана Горностая.

Владислав Поцеха та інші дослідники сходяться на думці, що Іван Горностай отримав уряд підскарбія саме завдяки протекції королеви Бони, яка оцінила його здібності, скрупульозність у виконанні обов'язків, реалізації власних господарських задумів, віддану службу інтересам держави й династії, не дивлячись на явне незадоволення з боку можновладців. З цього часу наступає розвиток і його політичної кар'єри.

За життя пан Горностай обіймав такі уряди: писар господарський (1512–1558), маршалок господарський (1529–1542), був послом до Московської держави (1522), отримав посаду державці дорсунішського (1525) та секретаря староств, держав та міст руських (1526), маршалка господарського (1529) і старости слонімського (1531). По смерті Богуша Боговітиновича отримав найвищий земський уряд – підскарбія земського, на якому перебував 27 років до самої смерті (1531–1558). Через поганий стан здоров'я пан Горностай звільнився з посади підскарбія земського за власним бажанням у 1542 р., але повернувся, оскільки влада не могла знайти йому наступника. До того ж перебував на посаді державці мстибоговського (1534), зельвенського (1535), тимчасово виконував обов'язки воеводи троцького (1538–1542) та віленського (1549–1551) й опікувався замком у Вільно, маршалка дворного (1542–1558), справці канцлерства (1542), тобто виконував обо-

в'язки канцлера, державці бірштанського (1539–1551) і кревського (1556), а також воєводи новгородського (1551). Професійна діяльність Івана Горностая відображає одну з характерних рис функціонування урядів у ВКЛ, коли одна особа одночасно зосереджувала у своїх руках кілька урядів, деякі з яких були центральними.

Як підскарбій земський Горностай виважено керував господарським майном, не допускав до розпорядження державними доходами литовських можновладців з Панів ради. Головна проблема, яка стояла перед підскарбієм земським – постійне фінансування земської оборони й забезпечення обороноздатності прикордонних замків з майже порожнього скарбу ВКЛ. Перманентні війни з Московською державою (1512–1522, 1534–1537, 1558–1582 рр.) та відносини з турками й татарами потребували додаткових коштів і вимагали відповідних змін в організації поповнення скарбу.

Завдяки своїй діяльності на різних посадах Іван Горностай зажив слави для всього роду, представники якого менше ніж за сто років стали впливовими державними діячами та обіймали різні посади у ВКЛ.

ВПЛИВ ПОВСТАННЯ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО В ПОЛЬЩІ НА СТАНОВИЩЕ МОЛДОВИ НА МІЖНАРОДНІЙ АРЕНІ

ГАЛИНА КОСТЕЦКИ

Кишинів

Міжнародна ситуація у Східній та Південно-Східній Європі змінилася з початком повстання Богдана Хмельницького у 1648 році і безпосередньо вплинула на становище придунайських князівств. Політичні відносини між Османською імперією та Річчю Посполитою в цей період монополізували територію Молдавії, перетворивши її на місце військово-політичного протистояння. Саме тому Молдавія буде включена в систему складних відносин між Османською імперією та Річчю Посполитою.

Політика рівноваги румунських правителів означала обережне ставлення до рухів християнських держав. Таке ставлення безпосередньо торкнулося і Молдови. Питання престолонаслідування, залежність молдавського господаря Георге Штефана від трансільванського князя Георге Ракоці II втягували його в боротьбу трансільванського князя на польський престол. Залишившись спочатку без зовнішньої підтримки, молдавани були змушені витримати похід козаків і татар проти них і прийняти політичні принципи козацького господаря, який розглядав Молдову лише як плацдарм

для нападу на Річ Посполиту. На більш широкому рівні, на додаток до української руїни, Молдова пережила кризу, яку ніколи раніше не переживала.

РОЗМІРИ КНЯЗІВСЬКОГО МАЄТКУ ДО КІНЦЯ ПРАВЛІННЯ САНГУШКІВ-КОВЕЛЬСЬКИХ

АКАШ КРІШАН

Київ

Історія ковельського маєтку, розташованого на самій межі Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ) та Корони Польської, сягає другої половини XIV ст., коли північно-західні окраїни Волині знаходилися в руках старшого сина князя Федора Ольгердовича – Сангушка (Сендюшка) Федьковича († до 1454), що мав титул «князя на Ратно та Ковелі» [4, с. 294]. Саме його нащадки – представники одного із найвпливовіших князівських родів ВКЛ – почергово володіли Ковелем упродовж другої половини XV – 40-их рр. XVI ст. Наступним власником містечка на річці Турії був син Сангушка князь Михайло, який, отримавши наприкінці XV ст. підтвердження своїх прав на Ковель [6, с. 448], безперешкодно посідав його аж до своєї смерті (1511 р.)

Нащадок цього князя – Василь Михайлович, вже маючи постійну (спадкову) резиденцію в Ковелі, став першим представником роду, що почав іменуватися Сангушком-Ковельським [5, с. 513–514]. Приставка «Ковельський», з одного боку, вказувала на центральне володіння князя Василя і, водночас, виділяла його з-поміж інших представників роду Сангушків, котрі посідали на Волині низку маєтностей [1, с. 68–69, 129].

Саме на період князювання Василя Михайловича можемо говорити про формування Ковельської волості як приватного шляхетського маєтку на Волині у першій половині XVI ст. Як свідчать джерела пізнішого часу, станом на кінець 1530-их рр. останній включав у себе 4 замки (власне саме місто Ковель з 3 містечками Милянковичами, Виждвою та Фалимичами), які, своєю чергою, були урбаністичними центрами для відповідної кількості волостей у структурі спадкового землеволодіння князя Василя Сангушка. Останній не планував зупинитися на цьому, бо повсякчас намагався «відкусити» якийсь шматочок від територій своїх сусідів. На практиці це призводило до агресивних наїздів та подальших судових суперечок з навколишніми шляхтичами і представниками інших гілок роду Сангушків на Волині. Часом із родичами Василю Михайловичу вдавалося порозумітися, як-от з князем Федором

Андрійовичем Несухойзьким, який 10-ого березня 1540 р. у Ковелі підписав угоду про добровільне розмежування своїх володінь від маєностей князя міста на Турії, тим самим закінчивши тривалу суперечку за порубіжні терени [1, s. 237–238]. Не так успішно закінчилася для Василя Михайловича його спроба приєднати до власних володінь Смідинський маєток, який на цілком законних підставах мав перейти до нього в спадок по смерті рідного брата Івана. Незважаючи на те, що ще наприкінці XV ст. король Казимир надав князю Михайлу Сангушковичу селище Смідин з прилеглою округою, громада останнього протягом цілих десятиліть не підкорялася сину першого власника. Апогеєм протистояння стало судове розмежування у 1538 р. земель Смідинської волості як королівського домену (який увесь час до того «прислухав» до Володимирського замку) з маєтком князя Василя. Примітним було те, що тоді згідно із актовими книгами смідинську громаду представляли місцеві шляхтичі Федір Сербин та Тихно Кисель [3, с. 161]. А вже за п'ять років віднаходимо данні про новий конфлікт князя Сангушка-Ковельського з тодішнім власником непокірної волості князем Андрієм Івановичем Вишневецьким [2, s. 191–194]. Цілком можливо, що саме останній і міг стояти за ранішніми виступами смідинців проти Василя Михайловича, щоб перешкодити йому вступити у володіння братовим та батьковим спадком.

Надалі ситуація з утриманням дідичних теренів та розширенням ковельського маєтку беззаперечно складалася для князя Сангушка ще більш несприятливо. Ось чому вже у лютому 1543 р. цей магнат від свого імені та своїх дітей ініціює транзакцію (обмін маєтками) з дружиною Сигізмунда I королевою Боною. Згідно з джерелами, внаслідок цієї операції протягом 26-ого лютого – 10 березня у Кракові перший князь з роду Сангушків-Ковельських віддав за литовські маєтки Горволь, Обольци та Смоляни її величності замок у Ковелі з селами Морен, Дубно, Клевець, Туличів, Вербка, монастир Святої Трійці з підпорядкованими йому селами Гошин, Бахово, Лагодлево, Волею, Озерницею, Облапами і Городищем, а також церкву Городищенську з селами Новосади, Соколовою Волею і Осовецькою Волею; замок у Миляновичах з селами Поридуби, Ньюно, Сомин, Туровичі, Клечковичі, Ольшаниця, Годовичі, Зелово, Бояре Дворецькі; замок у Вижві з селами Хотяшово, Стара Вижва, Брод, Гридківці, Красна Воля, Сужки, Секуни, Мостища; замок у Фалимичах з селами Садмерти і Заставці [1, s. 334–339].

Саме таких розмірів максимально досяг Ковельський маєток на кінець володарювання у ньому нащадка давнього литовського роду. За понад 30 років свого правління на Волині князь Василь Михайлович зміг розширити батьківський спадок, до складу якого увійшли, окрім міського «центру» дідича, ще 3 вищезазначені зам-

ки разом з однойменними містечками та близько 35 сіл. Не завжди територіальна «експансія» першого князя Ковельського закінчувалася для нього вдало (як у випадку із Смідинською волостю), вочевидь, що саме її результат вагомим чином і призвів до втрати ним родинного маєтку на початку 1540-их рр. Магнату і його нащадкам залишилася лише гучна приставка до прізвища, ковельському ж маєтку – судилася інша доля.

Список використаних джерел та літератури:

1. Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie / Wyd. B. Gorczak. Lwów, 1890. Т. 4.
2. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 51 (1566-1574) [Užrašymų knyga 51] / Parengė A. Baliulis, R. Ragauskienė, A. Ragauskas. Vilnius, 2000.
3. Теодорович Н. Вольнь в описании городов, местечек и сел в церковно-историческом, географическом, археологическом и др. отношениях. *Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии*. Почаев, 1903. Т. 5 [Ковельський уезд].
4. Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). Київ, 1993.
5. Machynia M. Sanguszko Wasyl. *Polski Słownik Biograficzny*. Wrocław-Warszawa-Kraków, 1992. Т. 34. S. 513–514.
6. Wolff J. *Kniazowie litewsko-ruscy od końca XIV wieku*. Warszawa, 1895.

ЯН МАРЦИНКЕВИЧ – РУСЬКИЙ ПИСАР, ШЛЯХТИЧ З ЖМУДСЬКОЇ ЗЕМЛІ

ПЕТРО КУЛАКОВСЬКИЙ

Остроз

Серед писарів Руської канцелярії за понад 100 років її функціонування (1569–1673 рр.) практично всі були так чи інакше пов'язані з українськими воєводствами Речі Посполитої. Майже всі писарі шляхетського походження походили з Волині, а писарі міщанського походження або народилися на Волині (С.К. Ганкевич в Острозі), або певний час там жили (Я. Бедрман в Луцьку), незважаючи на те, що їх етнічне походження – сілезець і шотландець. Лише один з писарів канцелярії ні місцем народження, ні за діяльністю не мав зв'язку з українськими воєводствами. І це – Ян Марцинкевич – писар Руської канцелярії в 1609–1616 рр., відповідальний за ведення двох книг РМ (за 1609–1612 та 1611–1616 роки). Він походив з дрібношляхетського роду, осілого в Упитському повіті Жмудської землі. Користувався писар гербом «Либідь».

У 1603 р. Марцинкевич записався до університету в Альтдорфі, у Баварії. На тоді цей університет провадив навчання в католицькому дусі, хоч згодом став прихистком для річпосполитських аріан. Можна підозрювати, що вже тоді Ян симпатизував кальвінізму, але публічного розголосу з цього не робив. До роботи в канцелярії майбутній писар встиг набутти й військового досвіду, ймовірно, беручи участь у бойових діях проти шведів.

Кар'єра Яна на королівському дворі й у Руській канцелярії розвивалася під протекцією коронного підканцлера, в наступному канцлера Фелікса (Щасного) Криського. Вперше Марцинкевич зафіксований як писар руських книг у лютому 1609 р., коли Ф. Криський отримав уряд коронного підканцлера. Останній впис до книг згаданий писар здійснив у жовтні 1616 р.: Криський прожив ще півтора року, але з огляду на банкрутство його планів щодо підкорення Московської держави активність канцлера різко зменшилася, а вплив на шляхетське середовище знизився. Марцинкевич не мав досвіду роботи підписком Руської канцелярії, на відміну від своїх попередників і наступників. Фелікс Криський в принципі мав вибір руських писарів. На час його сходження на уряд підканцлера такими були Флоріан Олешко (з 1583) і Захар Єловицький (з 1594 р.). Зважаючи на те, що коронний канцлер Вавринець Гембіцький, який був зведений на уряд одночасно з Ф. Криським (22 січня 1609 р.), увагу до вписування українських документів до книг метрики виявив лише під час сеймів 1609 і 1611 рр., перед підканцером був певний вибір з руських писарів і підписків, підготовлених до роботи в канцелярії. Флоріан Олешко, пізніше задіяний Ф. Криським до писарських обов'язків, міг розглядатися ним як писар прикріплений до канцлера В. Гембіцького. Крім цього, Ф. Олешко вже був досвідченим дипломатом і періодично використовувався як очільник дипломатичних місій до запорозьких козаків і татар й, як наслідок, періодично «випадав» з роботи канцелярії. Захар Єловицький працював як руський писар при коронному підканцлеру, далі канцлеру Матею Пстроконському (1605–1609), який блокував вивіщення Ф. Криського на уряд підканцлера, міг розглядатися останнім як креатура покійного канцлера. Тому Захар Єловицький аж до кінця канцлерства Криського як писар Руської канцелярії не згадується. Так чи інакше, вибір Ф. Криського призвів до «системного збою» в роботі цієї канцелярії: досвідченні писарі опинилися на деякий час «поза справами», а ключовою фігурою виявився Я. Марцинкевич, позбавлений будь-якого досвіду в цій сфері. Чи мав він якийсь досвід у канцелярії Великого князівства Литовського достеменно невідомо, але радше – ні.

Всі вісім років писарства Ян разом з Ф. Криським перебував поруч з королем Сигізмундом III, підтримуючи й всіляко моде-

руючи плани монарха щодо унії з Московською державою. На початку червня 1606 р. Марцинкевич разом з оточенням короля виїхав до Любліна, щоб у середині жовтня опинитися в таборі під Смоленськом. Там він пробув до кінця травня 1611 р., а після взяття міста королівський табір виїхав до Вільна, а далі до Варшави. Ще одна тривала поїздка чекала на Марцинкевича у серпні – грудні 1612 р., коли Сигізмунд III вирушив спочатку до Вільна, а далі мав намір рухатися до Москви, але зупинився в Смоленську. Наступне повернення до Варшави лише зафіксувало факт невдалого завершення великої авантюри річпосполитського монарха, а разом з ним і Ф. Криського. Як здається, Марцинкевич не відчувався так трагічно: контрреформація суперечила його внутрішнім переконанням.

Втім, це виявилось вже після смерті патрона. Марцинкевич завершив кар'єру руського писаря, але продовжував виконувати обов'язки королівського секретаря. Ян став королівським секретарем не пізніше серпня 1617 р., при чому оплачуваним (етатовим), що засвідчено записом про видання йому з коронного скарбу за серпень 1617 – вересень 1621 р. 1 499 злотих 10 грошів 4 динарів з розрахунку по 360 злотих на рік.

Як королівський секретар Ян виконував доручення монарха. 24 січня 1619 р. Марцинкевич був призначений в склад комісії, що мала відбути від короля до війська, розташованого в Лівонії (Інфлянтах). 6 лютого 1619 р. з Кокенгаузена він повідомляв К. Радзивілла про припинення виплати війську грошей, оскільки жовніри підвищили попередні вимоги, у зв'язку з чим просив особистого втручання польного гетьмана. З ініціативи королівського двору Ян неодноразово посередничав між підканцлером Великого князівства Литовського Ієронімом Воловичем та К. Радзивіллом. Зокрема, Марцинкевич мусив захищати королівську позицію щодо заборони вживання князівських титулів. Для Радзивілла, предки якого набули князівський титул від німецького імператора, це було питанням власної гідності, а І. Волович повністю підтримував короля щодо відмови князів від вживання титулів. 9 жовтня 1621 р. І. Волович повідомляв К. Радзивілла про приїзд Марцинкевича з Варшави. Секретар передав підканцлерові листа від канцлера литовського – А. Сапєги(?) й думку Сигізмунда III про потенційну вирішальну роль Радзивілла в організації спротиву шведам. У серпні-листопаді 1622 р. Ян брав активну участь в укладенні зі шведами Мітавської угоди та у пізніших переговорах. Тоді вперше (16 жовтня) секретар згадується як упітський стольник. За дорученням короля Марцинкевич полагоджував конфлікт між К. Радзивіллом та містом Ригою, з одного боку, і Вольмаром Фаренсбахом, з іншого. В. Фаренсбах у 1617 р. перейшов на бік шведів, згодом повернувся на службу до Речі Посполитої. К. Радзивілл та ризькі міщани вва-

жали його зрадником і вимагали суду над ним. Але В. Фаренсбаху рятував захист Сигізмунда III, для якого порозуміння між сторонами було найкращим виходом з ситуації. Королівський секретар при цьому закидав Фаренбаху стосовно строкатості соціальної і національної його людей, що відповідало дійсності. На сеймі 1623 р. він був призначений комісаром до вирішення різних справ і мав з сенаторами вирушити до Вільна. Упітський стольник представляв у цій комісії саме королівський двір, а не послів від шляхти.

Лише фрагментарно Марцинкевич виявляв причетність до українських справ. У червні та наприкінці 1615 р. він входив до складу королівських комісій з трьох урядовців, що мали провести розслідування в Острії у справі між остерським старостою М. Ратомським і остерськими міщанами та у справі між київськими міщанами і капітулою монастиря св. Кирила. Основна ж його діяльність була зв'язана, як правило, з Великим князівством Литовським.

Територіальне походження секретаря, а також протестантські переконання, об'єктивно спрямовувало Яна в напрямку лідера литовських протестантів Криштофа Радзивілла. Секретарю вдалося увійти до числа наближених клієнтів литовського польного гетьмана, якому він передавав секретну інформацію з королівського двору, повідомляв про важливі політичні події. За це К. Радзивілл винагороджував Яна засобами на прожиття, інколи породистими конями. Зокрема, у 1621 р. за проханням патрона упітський стольник займався формуванням посольського рушення.

У листопаді 1625 р. Марцинкевич знову брав участь у переговорах зі шведами про обмін в'язнями вже як представник К. Радзивілла. Ян відіграв важливу роль у полагодуванні стосунків між віленським воєводою Л. Сапегою і польним гетьманом К. Радзивіллою. 20 листопада 1625 р. він прибув до К. Радзивілла з листом від Л. Сапєги, в якому той нібито реагуючи на пропозицію польного гетьмана про примирення (Радзивілл заперечував це) погоджувався деескалувати конфлікт. Напевно, що саме такий варіант був вигідний обом сторонам, зважаючи на те, що вони, попри всю театральність місії Марцинкевича, згодилися примиритися. У близьких стосунках з польним гетьманом він залишався й надалі. Наприкінці вересня 1628 р. Ян підписав лист урядників Упітського повіту до К. Радзивілла з проханням прийняти функцію посла на сейм.

Тривала діяльність королівського секретаря на теренах Великого князівства Литовського сприяла зростанню його авторитету серед місцевої шляхти. Двічі, 1625 і 1626 рр., Ян обирався послом на сейм від шляхти Упітського повіту. На сеймі 1625 р. упітського стольника обрали до комісії сенаторів і послів, яка мала допомагати призначеному литовським гетьманом Льву Сапєзі. На

сеймі 1626 р. Яна обрали депутатом з Троцького воєводства до Віленського трибуналу, який мав розглядати справи щодо несплати недоїмок з побору. У 1632 р. упітський стольник згадується серед електорів Владислава IV з Троцького воєводства.

Особисті володіння Марцинкевича слід поділити на три основних кластери, розташовані в Жмудському, Мазовецькому і Смоленському воєводствах. Практично всі вони були набуті секретарем під час своєї служби на дворі.

У Жмудській землі Ян володів Подводокським війтівством. У березні 1626 р. він обміняв його на тивунство у Великих Дирвянах і юргельт при ньому – 500 злотих на рік, належні брату Данієлеві. У червні того ж року Ян додав до згаданого війтівства село Вегери. У 1623 р. Марцинкевич отримав за поступкою від ротмістра Яна Гімбурта село Упіта у Жмудській землі. 1629 р. упітський стольник вирішив поступитися своїм пожиттєвим правом на села Ігники і Гартики або Поозерря у Жмудській землі, в Коршевському тивунстві, а також 3 тис. застави від Сигізмунда Августа на тих селах Вацдавові Храншовському і його дружині Катажині Зижлюгерівній. Крім згаданих володінь, у Жмудській землі секретар тримав королівщину Окмянка зі вже згаданим селом Вегери в Жмудській землі. 28 травня 1622 р. Ян звертався до К. Радзивілла з проханням звільнити своє держання від постою жовнірів, оскільки воно є найубогішим у Жмудській землі. З цього переліку виникає, що навіть у своїй землі Марцинкевич мав переважно висулги.

Мазовецьке воєводство руський писар розглядав як бажаний для себе простір для збирання родинних маєтностей. Це обумовлювалося його бажанням знаходитися поближче до королівського двору. Перші королівські надання для руського писаря мали місце в 1616 р. Якщо село Княже знаходилося десь на Русі (наймовірніше, в Руському воєводстві), то Дембе, отримане за поступкою від Адама Боського, – у Мазовецькому. В 1624 р. Ян купив чотири маєтки, що розташовувалися під Варшавою: Лешно, Гряди, Повязки, Луцев.

Володіння у Смоленському воєводстві обумовлювалися фактом активної задіяності упітського стольника в справі цієї території. Він був серед трьох комісарів, які визначали пустош Білоусів у Катинській волості для надання в ленне володіння Валеріанові Даменському. В Іванському стані воєводства Ян володів чотирма населеними пунктами Плескіно, Григорово, Захарово і Нивки. Після смерті упітського стольника ці деревні дісталися смоленському підсудковій Янові Воєводському. Це свідчить на користь того, що Марцинкевич не мав нащадків, принаймні, чоловічої статі, які б згідно з нормами ленного права мали б успадкувати ці володіння. Мав володіння Ян і в сусідньому Мстиславському воєводстві. У березні 1623 р. він посту-

пився Ієронімові Воловичу пожиттєвим правом на село Порадина, розташованому над р. Сож у цьому воеводстві.

Марцинкевич користувався у політичних колах князівства значним авторитетом, зокрема, А.С. Радзивілл вважав його «*добрим і розсудливим чоловіком*». До кінця життя залишався протестантом (кальвіністом). Перед самою смертю католики намагалися повернути його на «правдиву віру» і нібито Марцинкевич дав обіцянку висповідатися наступного дня. Однак обіцянки своєї він не виконав, посилаючись на те, що утримав його від цього кроку чорний півень, який стояв поряд. Помер упітський стольник 1634 р.

РОЛЬ АНТІОХА КАНТЕМИРА, ГОСПОДАРЯ МОЛДОВИ, У ПЕРЕДАЧІ ПОЛЯКАМ КАМ'ЯНЦЯ У 1699 РОЦІ

ЛЮДМИЛА МАЛАЙ

Кишинів

У 1699 р. між християнськими державами та Османською імперією було підписано Карловицький мир. Для поляків підписання миру в 1699 р. означало, перш за все, повернення Кам'янця, який перебував в руках Османської імперії з 1672 р.

Окупація Кам'янця Османською імперією спричинила великий тиск на Молдавію, а міжнародні відносини останньої чверті XVII століття спричинили надзвичайний тиск на Молдавію, і це було набагато небезпечніше, ніж у попередні періоди, оскільки військовий потенціал Молдавії був набагато слабшим. Нещодавно опубліковане польськими істориками листування відображає роль, яку господар Молдавії Антіох Кантемир відіграв у виконанні положень Карловицького договору, з одного боку, а з іншого – у підготовці до наступного періоду, коли Османська імперія вирішила анексувати Хотинський регіон. Іншими словами, втрата Кам'янця стала початком проблеми Хотинського району.

Вищезгадане листування відображає такий стан справ. 1) Караман-паша писав до Станіслава Яна Яблоновського, великого коронного хорунжого, інформуючи його про укладення миру під Карловицями та прояснюючи ситуацію навколо зимового вторгнення татар солтана Нуреддіна Газі Гірея. Також інформував його про критичне ставлення турецьких урядовців до дій солтана. Повідомляв, що султан Мустафа II наказав розшукати всіх полонених, які потрапили в полон, і повернути їх польській стороні. 2) Август II, король Польщі, писав до турецького султана Мустафи II про направлення до нього Станіслава Матеуша Ржевуського як надзвичайного сол-аблегата з метою ратифікації Карловицько-

го договору. 3) Станіслав Ян Яблонівський повідомляв короля Августа II, що Анджей Домбровський повернувся від татар і що заїжджий двір змінився. Інформував його про проблеми, з якими вони зіткнулися під час евакуації Камдена. Щодо Молдавії: «той кат Мустафа-ага, який з серацу прийшов до мене, сказав мені, що турки хочуть укріпити Хотин і що президію в Кам'янці вони перенесуть до Хотина, що не зручно Речі Посполитій. «Я написав хелмському старості, щоб він взяв це до уваги, бо в Хотині була не турецька президія, а господаря Молдавії, як це було до війни»...

НЕВІДОМИЙ ДОКУМЕНТ ДО ІСТОРІЇ ВІЙСЬКОВИХ КАМПАНІЙ У ВЕЛИКОМУ КНЯЗІВСТВІ ЛИТОВСЬКОМУ І КОЗАЦЬКІЙ УКРАЇНІ 1660 РОКУ

ОЛЕКСАНДР МАЦЬКОВ

Варшава

В архівосховищах Республіки Польща знаходиться цілий комплекс документів, який містить важливу й цінну інформацію до історії військових конфліктів II пол. XVII ст. У Національній бібліотеці міста Варшави у архіві родин Добінських і Морштинув нами віднайдений рукопис під сигнатурою №6643 за назвою «Zbiór materiałów historycznych przeważnie z lat 1661-1704». Загальна кількість аркушів складає 348, формат 32 на 20 см, документи написані польською і латинською мовами, опрацьовані у XIX ст. Серед них виявили документ за назвою «Podział Generalny Wojska naszego Koronnego na Wojewodstwa» [Поділ Генеральний нашого коронного війська на воєводства]. Найцікавіше те, що ані в змісті самого рукопису, ані в каталозі не вказані дані стосовно цієї архівної справи.

«Поділ Генеральний» знаходиться на сторінках 189–190 й займає два аркуші зі зворотами. Належить до категорії офіційної документації, оскільки був оформлений під час засідання за участі представників з різних воєводств і короля Яна II Казимира. Схилиємося до думки, що це оригінал, зважаючи на особистий підпис монарха. Текст написаний польською мовою, почерк каліграфічний, загалом розбірливий. Складений орієнтовно весною 1660 року.

Документ складається з 4-х частин:

1. «Військо, при боці нашому, яке йде до Великого князівства Литовського» [С. Чарнецького – уточн. авт.];
2. «Дивізія вельможного воєводи краківського, гетьмана великого коронного» [С. Потоцького];

3. «Дивізія вельможного маршалка, гетьмана польного коронного» [Є. Любомірського];
4. «Президія».

На аркуші 189 знаходиться детальний склад військового угруповання, яке відправлялося до ВКЛ:

Кіннота:

- полк королівський;
- коронного стольника [К. Браніцького];
- коронного хорунжого [Я. Собеського];
- польного коронного писаря [П. Сапєги];
- осецького старости [А. Чарнковського];
- князя М. Вишневецького;
- каньовського старости [С. С. Чарнецького];
- полк рейтар під проводом [Білінського].

Піхота:

- полк генерала артилерії Ф. Вольфа;
- руського воеводи [С. Чарнецького];
- коронного підканцлера [? – не вдалося ідентифікувати];
- коронного надворного маршалка [К. Браніцького];
- польного коронного писаря Я. Сапєги;
- полк драгунський на чолі з Бокумом [полковник Я. Г. Альтен-Бокум];
- руського воеводи [С. Чарнецького];
- коронного хорунжого [Я. Собеського];
- коронного крайчого [В. Лещинського];
- брацлавського стольника [?];
- компанія семенська стольника Кобелецького;
- угорська піхота руського воеводи [С. Чарнецького];
- артилерія.

Забезпечення жовнірів необхідним провіантом покладалося на познанське, каліцьке і любельське воеводства, а також сохачевські, мельницькі, брельські, площькі, равські, хельніцькі й дрогіцькі землі.

Наступним на звороті аркуша 189 подається перелік полків краківського воеводи і коронного гетьмана С. Потоцького:

Кінні полки:

- коронного гетьмана [С. Потоцького];
- сандомирського воеводи [Я. Замойського];
- бельського воеводи, князя Д. Корибута Вишневецького;
- галицького каштеляна [А. Цетнера];
- коронного обозного [А. Потоцького];
- коронного стражника [С. Яблонівського];
- галицького старости [А. Потоцького];

- полковника Є. Балабана;
- військового стражника [М. Яскульського];
- луцького старости [С. Лещинського];
- краківського каштеляна [Я. Потоцького];
- київського воєводи [І. Виговського];
- подільського ловчого.

Драгунські полки:

- коронного гетьмана [С. Потоцького];
- князя Д. Корибута Вишневецького;
- коронного обозного [А. Потоцького];
- князя К. Корибута Вишневецького;
- київського воєводи І. Виговського;
- брацлавського підстольника [С. Пясечинського].

Піхота:

- угорський полк коронного гетьмана С. Потоцького;
- київського воєводи І. Виговського;
- подільського чесника Я. Каського;
- артилерія.

Фінансові зобов'язання покладалися на сандомирське, волинське воєводства, радомські, вроцлавські, добжанські, галицькі землі.

На аркуші 190 відображений склад дивізії польного гетьмана, коронного маршалка Є. Любомірського.

Кінні полки:

- полк польного гетьмана [Є. Любомірського];
- коронного конюшого [А. Любомірського];
- спіського старости [Ст. Любомірського];
- рейтарський полк [Є. Любомірського];
- рейтарський полк сандомирського воєводи [Я. Замойського];
- рейтарський полк коронного канцлера [М. Пражмовського];
- рейтарський полк орленського старости, полковника В. Корффа.

Піхота:

- польного гетьмана [Є. Любомірського];
- сандомирського воєводи [Я. Замойського];
- коронного конюшого [А. Любомірського];
- коронного рефендарія А. Морштина;
- генерал-майора П. Целларі;
- генерал-майора Е. Гротгауза;
- київського підкоморія [С. Немирича];
- полковника Ф. де Бюі;
- полковника А. Чарнеззі.

Драгуни:

- полк польного гетьмана Є. Любомірського;
- орленського старости В. Корффа;
- артилерія.

Також у розпорядженні коронного маршалка перебував полк угорської піхоти. Краківське, бельське воєводства, варшавські, вишгородські закромимські холмські, сяноцькі, цехановські, велюньські, ломжінські, лівські, нурські землі забезпечувало потреби зазначеної дивізії.

Остання частина документу знаходиться на звороті аркуша 190, в якій наводиться президія учасників зібрання. Зокрема, згадуються уповноважені особи від Пруських воєводств, представники з Кам'янця-Подільського – Подільського воєводства. Наприкінці тексту і окремо на кожному аркуші вказувалося на конституційному обов'язку всіх вказаних громад щодо збору і відшкодування суми коштів, які були і будуть затрачені військовим керівництвом дивізій.

«Поділ Генеральний» – важливе джерело до історії вивчення Чуднівської і литовської кампаній 1660 р. Його зміст переважно підтверджує інформацію інших джерел й пізніших досліджень польських істориків стосовно переліку підрозділів й родів військ польської армії, які у 1660 р. взяли участь у військових експедиціях.

ЧОМУ НЕ ВІДБУЛИСЯ ПОХОДИ РЮРИКА РОСТИСЛАВОВИЧА ПРОТИ ЛИТОВЦІВ В 1191 І 1193 рр.?

ВІТАЛІЙ НАГІРНИЙ

Краків

В діяльності Рюрика Ростиславича, співправителя Святослава Всеволодовича у Київській землі, є два маловідомі, але надзвичайно цікаві епізоди, які датуються в першою половиною 90-х рр. XII ст. В обох випадках мова йде про наміри князя організувати військові кампанії проти литовських племен. І в обох цих випадках плани Рюрика Ростиславовича зазнали невдачі. Що ж стало причиною того, що князеві не вдалося реалізувати свої задуми і заплановані ним походи так і не відбулися? В даній доповіді я спробую відповісти на це запитання.

Згідно повідомлення *Київського літопису*, вперше Рюрик Ростиславович намагався організувати похід проти Литви в 6698 (1190/1191) р. Літописець повідомляє про цей задум князя немов мимохідь і не подає його деталей. Відмічає тільки що: «Ростиславъ

же [...] в борзѣ еха къ ѿцю въ Вроччи . шѣъ бо юго [Рюрик Ростиславович – В.Н.] баше пошелъ на Литву и быс в Пинески оу теци своеа и оу шюрьи своеа тогда бо баше свадба . Ярополча . и быс тепло и стече снѣгъ . и не лзѣ бо имѣ . дойти земли . ихъ . и възвратишас въ своаѣси». Лаконічна інформація джерела свідчить, що антилитовська кампанія Рюрика мала відбутися в кінці зими – на початку весни 1191 р. Однак вона не дозволяє достовірно встановити причини, які спонукали князя відправитися в похід проти литовських племен, котрі не межували безпосередньо із його володіннями. Можна тільки припустити, що військова акція Рюрика мала на меті надати військову підтримку своєму швагрові, пінському князеві Ярополкові Юрєвичу, землі якого, ймовірно, потерпали від литовських набігів. В кінцевому результаті похід так і не відбувся. Відмову Рюрика від походу літописець спробував пояснити раптовим настанням весни і таненням снігу, що значно ускладнило логістику руських військ і змусило князя повернутися до Овруча.

Однак таке пояснення видається дещо спрощеним. Уважний аналіз літописної статті 6698 (1190/1191) р. дозволяє вважати, що могла бути ще одна, більш вагома причина того, що Рюрик був змушений скоригувати свої плани. Мова йде про те, що під час перебування князя в Пінську, його син, торчеський князь Ростислав спільно із Ростиславом Володимировичем і Чорними Клобуками здійснив набіг в половецькі землі. Літописець підкреслює, що ця акція не була узгоджена з Рюриком. Видається правдоподібним, що князь, дізнавшись про самовільну ініціативу свого сина, поспішив повернутися до своїх володінь, щоб організувати їх захист перед можливою атакою у відповідь зі сторони половців. Подальша розповідь літописця свідчить, що такий крок Рюрика був виправданим.

Вдруге про наміри Рюрика Ростиславовича здійснити похід проти литовців говориться в літописній статті 6701 (1193/1194) р. Невідомо, чи дана акція була якимось чином пов'язана із можливою підтримкою Рюриком своїх пінських родичів чи була зумовлена іншими причинами. Літописець відмічає тільки, що Рюрик планував здійснити похід взимку 1193/1194 р.: «Рюрикъ же рче емоу [Святославу – В.Н.] брате и сватоу аже ти поути нетоутъ азъ ти са повѣдаю . естъ ми поутъ на Литвою . а сеѣ зимы хочю подѣати шroudѣи своихъ». З контексту літописного повідомлення слідує, що князь планував розпочати військові дії в грудні 1193 р. Руський книжник відмітив, що наміри Рюрика зазнали невдачі через те, що Святослав Всеволодович «измате поутъ Рюрикови». Цікаво однак, що згодом літописець ще раз повертається до литовського походу Рюрика. Цього разу він вказав іншу причину яка змусила князя відмовитися від свого задуму. Як і в 1191 р., цією причиною став ще один самовільний набіг його сина Ростислава, спіль-

но із трипільським князем Мстиславом Мстиславовичем і Чорними Клобуками, на половецькі стани (грудень 1193 р.). Цей набіг створив небезпеку дій у відповідь із сторони половців, що змусило Рюрика Ростиславовича залишитися в Київській землі і зосередитися на її охороні: «Рюрикъ же штава поуть свои . иде в Роусь со всими своими полкы».

**«ВІЙСЬКОВА КОРЕСПОНДЕНЦІЯ ГЕТЬМАНА
ЯНУША РАДЗИВІЛЛА В РОКАХ 1646–1655 (ЛИСТИ)»
ЯК ВАЖЛИВЕ ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМ РЕАЛІЗАЦІЇ
ЗБОРІВСЬКОГО ДОГОВОРУ В КОЗАЦЬКІЙ УКРАЇНІ
(ЛИСТОПАД 1649 – БЕРЕЗЕНЬ 1650 рр.)**

ВАЛЕРІЙ СТЕПАНКОВ

Кам'янець-Подільський

В останні роки колектив польських істориків (М. Нагельський, К. Боб'ятинський, П. Гавронь, К. Коссажевський, П. Кроль, А.А. Маєвський та Д. Мілевський), провівши величезну скрупульозну роботу по дослідженню спадщини військової кореспонденції литовського гетьмана Януша Радзивілла, опублікували її у двох фундаментальних виданнях «Військова кореспонденція гетьмана Януша Радзивілла у 1646–1655 роках». Ч. 1: «Діаріуш канцелярський 1649–1653» (Варшава, 2019. 890 с.) та «Військова кореспонденція гетьмана Януша Радзивілла у 1646–1655 роках». Ч. 2: «Листи» (Варшава, 2020. 301 с.). В обидвох них міститься вельми багата джерельна інформація, більшість якої носить унікальний характер про розгортання революційного руху (особливо у 1649–1653 рр.) на українських теренах, що входили до складу як Корони Польської, так і Великого князівства Литовського. Предметом цього дослідження стало з'ясування її цінності для вивчення процесів імплементації умов Зборівського договору (серпень 1649 р.) українським урядом Б. Хмельницького й спротиву їй з боку козацтва і покозачених посполитих, що знаходиться в епістолярній спадщині литовського польного гетьмана, видрукованій у 2-й частині «Військової кореспонденції». У цьому випадку йдеться про аналіз змісту листування слуги Я. Радзивілла ротмістра (полковника?) Шимона Яна Павші.

Так, у листі від 28 листопада 1649 р. до гетьмана він повідомив важливу інформацію про можливе спільне святкування у Білій Церкві М'ясопусту (за 56 днів до Пасхи 1650 р.) Б. Хмельницького і київського воєводи А. Кисія, під час якого «мали між собою» трактувати про виконання гетьманом статей Зборівського дого-

вору, зокрема про передачу ним воєводі складеного 40-тисячного козацького реєстру. Водночас акцентував увагу на продовженні виступів козаків і покозачених посполитих на північних теренах Української держави. «Та ребелія хлопська не припиняється і по-старому чернь бунтує, – підкреслював він. – А ці здрайці [Мартин] Небаба і [Степан] Подобайло через того Костирку бунтують і розпускають такий погolos, що лише до Василя (11 січня – Авт.) мир, а після Василя підемо у Литву, бо тільки Хмельницький з ляхами взяв перемир'я, а не з Литвою». Звертав увагу також на прибуття до Брагіна 360 повстанців і «по тих селах навколо Брагіна повно їх, а в околицях Овруча повністю свавілля». У листі є також інформація, що Б. Хмельницький «вибраний хліб» у Задніпров'ї човнами відіслав татарам, котрі зосередилися під Чорним лісом.

У листі від 20 січня 1650 р. проінформував Я. Радзивілла про напружену соціально-політичну ситуацію у північному регіоні Гетьманщини. Констатував факт передислокації звідсіля частини козацьких полків у центральні й південні. «Те гультайство, що було біля Любеча, Чернігова і Брагіна, – підкреслював він, – всі пішли аж до Полтави... і там розташувалися неподалік Муравських шляхів і Путивля. А інші ще у Борзні...і той здрайця Костирка ще вештається у Задніпров'ї. Біля Чернігова і Ніжина не має біля себе більше 50 осіб».

У ньому знаходимо також унікальну інформацію про заходи гетьманського уряду щодо допомоги польсько-литовським підрозділам на придушенні потужного спротиву покозачених посполитих на теренах від Чорнобиля, Горностайполя і Димера на сході й до Овручини, Коростишівщини і далі на захід аж до р. Случ (під час перемовин з польським посольством під Зборовом Б. Хмельницький домагався включення до складу Української держави усіх земель Київського воєводства і східної частини Волинського: від Дніпра «...по Старий Костянтинів, по Случ і за Случ, що впадає в Прип'ять (виділено нами – Авт.)», але змушений був під тиском хана повернути їх до складу Корони) й поновленню дореволюційних польських порядків. Наведемо кілька прикладів. Так, Ш. Я. Павша зауважував, що «у Чорнобилі не має нікого, всі вийшли до Києва. А з Овруча схоплено полковника Натальчиця 16 січня і повезено до Києва, котрого не допроваджено до Хмельницького. У Києві з наказу й.м-ті київського полковника Гришка Пешка йому мали втягти голову, **бо цієї сваволі не вгамовував** (виділено нами – Авт.). І тепер тут вже, з ласки Божої, біля Овруча не так те хлопство лютує. А Бруяк заховався і до Хмельницького не поїхав і по різних місцях тулиться. Сотника Малка [Степан] Подобайло схопив і відіслав до Хмельницького». Довідаємося також, з цього листа, що його автор звертався до гетьмана й Г. Пешка з клопотаннями про придушен-

ня «бунтів» у Каменщицязній волості й Уборцях. У відповідь, туди було відправлено мигаровського сотника, котрий вгамував їх.

У третьому листі від 19 лютого ротмістр інформував Я. Радзивілла, що 9 лютого український гетьман надіслав універсал з наказом полковникам С. Подобайлу та М. Небабі «аби якомога швидше насушивши хліба і підкувавши коней», були готовими за отриманням від нього другого універсалу негайно вирушити до Гадяча і Голтви. Зауважив також, що 11 лютого С. Подобайло надіслав сотника Грицька з розпорядженням «вивести тих козачків з Брагіна й Остроглядовичів» до Любеча, проте частина їх відмовлялася залишити ці поселення. Занотував також розмови посполитих проте, що начебто полковник Д. Нечай та сотник С. Окша, котрі вийшли з-під послууху Б. Хмельницького і, «маючи при собі немало тих свавільників», розташувалися на р. Орель і біля м. Кобиляки». Й Хмельницький побоюється аби вони не ввійшли до Гадяча.

Подав також цінну інформацію про невдачу князя С. Корецького повернути у своє володіння міста Кальник і Губин. Посланих ним 400 жовнірів під проводом М. Гарниша міщани і потужна залога відмовилися впускати до того часу, допоки до міста не з'явиться сам князь. Не впустили цих жовнірів і міщани Бабина, котрі дозволили вїхати до нього лише М. Гарнишу з 20 особами, котрих затримали. На Житомирщині також не припинявся спротив повноленню польської влади. Так, у с. Березівці (Бешівка) повсталі посполиті атакували обоз 2 корогв (бл. 300 жовнірів), котрих князь І. Вишневецький направив з Житомира до Овруча. Коли ж вони вирішили зупинитися у с. Борщівка, то міщани Коростишева разом із повсталими селянами зробили невдалу спробу розгромити жовнірів, які в середині лютого все ж спромоглися прибути до Овруча. Повідомив також Я. Радзивілла, що на Житомирщині повсталі посполиті спочатку не впустили 2 корогви жовнірів С. Немирича до містечка Лецин, а пізніше – до міста Котельні. Подав автор листа важливу інформацію про істотне зміцнення упродовж січня лютого полковником М. Небабою фортифікацій Чернігова.

20 лютого Ш. Я. Павша у листі до свого патрона змалював яскраву картину розорення, спустошення й обезлюднення краю від Овруча до Чорнобиля, чому сприяли й пограбунки населення жовнірами. Останні, за його словами, чати запускають у «коронні села й уже аж під Чорнобиль бігають і біля Овруча пахолки (слуги – Авт.) кілька сіл пограбували». За таких обставин значна частина посполитих переселялася на терени, що перебували під владою українських державних інституцій. Як стверджував його автор, «ледь не всі хлопи вийшли за Дніпро для прохарчування».

Надзвичайно цінною джерельною інформацією для дослідження чи не найважливішої політичної події 1650 р., що мала врегу-

лювати проблему імплементації Зборівського договору у козацькій Україні, а саме: київських березневих переговорів Б. Хмельницького з А. Кисілем з даної проблеми та заходів гетьмана, спрямованих на придушення виступів козаків і посполитих проти умов договору, насичений його п'ятий лист до литовського гетьмана від 9 квітня. Відомості про зміст перемовин знані науковцям з листів власне київського воєводи (19 березня) та шляхтича Жечицького (6 квітня). Дане ж джерело суттєво доповнює існуючу у розпорядженні істориків фактологічну інформацію. Саме з нього довідуємося, що гетьман з'явився до Києва у супроводі 3-хтисячного «війська» та сотні татар. Всі ж козаки були розташовані на постій «по різних настантирах».

Уточнюється чисельність військового супроводу А. Кисіля: мав при собі 200 драгун, 100 волохів і 100 найманих вершників. Довідуємося також, що разом з ним до міста з'явилася 18 березня (дата помилкова – Авт.) частина шляхти. Підтверджується інформація інших джерел, що володар булави відмовився від організації його офіційно вітальної зустрічі, на яку з'явилися з власної ініціативи тільки міщани. Доповненням до неї слугує й той факт, що присутні козаки не дозволили А. Кисілю поселити у приміщеннях на «єпископському місці» своїх наближених, котрим довелося розташовуватися у замку. Подається у цьому джерелі й нова трактовка розмови 2-х полковників, котрі наступного дня з наказу Б. Хмельницького з'явилися до воєводи для в'яснення причин чому з такою «гвардією» прибув на зустріч з ним? Якщо йому вірити, то А. Кисіль промовив наступне: «Я із звичайним двором приїхав як сенатор, по-друге, я є і комісаром, тому також прибув як сенатор». Зустрічаємо у листі й унікальну інформацію про визначальну роль київського митрополита у залагодженні відносин між гетьманом і воєводою та у втихомирненні козацького заколоту, що спалахнув було проти перемовин між ними; супровід Б. Хмельницького під час його переїзду до А. Кисіля для обговорення проблем українсько-польських відносин й передачі книги зі списком 40-тисячного козацького реєстру.

Знаходимо також у цьому листі безцінні відомості про масові виступи посполитих і частини нерестрових козаків проти Зборівського договору, які відбувалися у Махнівцях, Білопідлі, Білівцях, Летичові та в його околицях. Тому Хмельницький, довідавшись про них, негайно вислав з Києва білоцерківського й уманського полковників «для їх втихомирнення і знищення». Розпорядився також стратити коростишевського сотника, «котрий розпочав було сприяти поширенню свавілля». Воднораз наказав чернігівському полковнику М. Небабі «не допускати цього свавілля». Проте воно знову масово охопило північний регіон України.

Тому розпорядився київському полковнику (А. Ждановичу), «прохаючи і суворо наказуючи аби пильно того домагався, щоб цього свавілля з боку Горностайполя та Чорнобиля не було, а якщо де воно з'явиться, негайно знищувати його».

Отже, згадані листи Ш. Я. Павші до Я. Радзивілла слугують унікальним джерелом дослідження масового спротиву покозачених посполитих і частини козаків імплементації Зборівського договору й спроб Б. Хмельницького посприяти реставрації польських порядків на теренах, які не увійшли до складу Української держави.

ЯН СОБЕСЬКИЙ VS МИХАЙЛО КАЗИМИР ПАЦ: ДО ІСТОРІЇ ХОТИНСЬКОЇ БИТВИ 1673 р.

АНДРІЙ ФЕДУРУК

Чернівці

Хотинська перемога 11 листопада 1673 р. стала знаковою подією, яка справила досить сильне враження як на саму Річ Посполиту, так й інші порубіжні держави. Після неї поляки відчували себе очищеними від ганьби, пов'язаної з втратою Кам'янця-Подільського та укладенням ганебного Бучацького миру в 1672 р. Водночас, вона чітко продемонструвала, що Польща і Литва будуть й надалі вести рішучу збройну боротьбу проти османського наступу. Крім того, перемога у Хотинській битві високо піднесла особистий престиж великого коронного гетьмана Яна Собеського, якого було обрано новим польським королем на сеймі у Варшаві 21 травня 1674 р.

Однак шлях до цього воєнного успіху був непростим, оскільки супроводжувався чималими суперечками і дискусіями, які стосувалися плану ведення активних бойових дій проти турків. Так, відомо, що ще 6 березня 1673 р. гетьман Ян Собеський передав на обговорення спеціально призначеній військовій раді свою «Думку (...) щодо оборони Речі [Посполи]тої». Згідно з нею, передбачалося створити лігу християнських держав проти Османської імперії, з урахуванням можливої підтримки народів, що перебували під турецькою зверхністю. Сама війна повинна була мати наступальний характер. З цією метою частину польських військових сил потрібно було відправити в Молдавію для захисту переправ через Дністер. Під їх прикриттям друга група військ мала взяти в облогу Кам'янець-Подільський, а третя – на Правобережній Україні обороняти Волинь від татарських нападів. 30 червня – 2 липня у Варшаві відбулася військова рада, в якій брали участь король і ве-

ликий коронний гетьман. На ній було вирішено, «щоб війну проводити в оборонний спосіб, аби не здавалося, що Польща [мирні] пакти власною рукою підтверджені ламає». Водночас рада ухвалила, щоб коронне і литовське військо зосередилося до кінця липня під Грубешовим.

Проте, загроза з боку османських військ, що розташувалися в Хотині, поблизу кордонів Галичини, спонукала польські урядові кола спробувати активізувати свої дії. Однак збір польського та литовського військ, призначений спочатку на 20 липня, а згодом перенесений на 10 серпня, відбувався вкрай повільно. Більше того, у першій половині вересня в середовищі вищого військового керівництва Речі Посполитої виникли серйозні розбіжності щодо остаточно плану ведення подальших бойових дій. Користуючись своїм впливом в оточенні короля, великий гетьман литовський Михайло Казимир Пац запропонував власний план війни. Замість здобуття Кам'янця-Подільського він передбачав відвоювання підпорядкованої гетьману Петру Дорошенку частини Правобережної України. Слабші укріплення її міст дозволяли сподіватися на успіх навіть при застосуванні лише важкої польової артилерії. Не виключалася також можливість здобути менші подільські фортеці. Саме тут литовське військо на чолі з королем, – на думку М. К. Паца, – могло розраховувати на успіх. Такий наступ мала прикрити, як і в березневому плані, одна найважливіша частина коронного війська на чолі з Я. Собеським, котра б зайняла Молдавію. Третя, а можливо, і четверта група військ повинна була залишитися у Подністрів'ї для підсилення діючих корпусів.

Вочевидь, захоплення Дорошенкової частини Правобережної України замість взяття Кам'янця-Подільського докорінно змінювало увесь попередній воєнний план. Він означав, по суті, поділ польсько-литовського війська на дві частини, які діяли б задля досягнення різної мети на значній відстані одна від одної. Натомість березневий план передбачав ведення бойових дій трьома групами, на відносно невеликій відстані, майже на одній лінії наступу. Навіть незначний відступ будь-якої з цих груп робив можливим миттєве об'єднання всіх польсько-литовських військових сил. Така принципова відмінність обох воєнних планів викликала рішучий протест Я. Собеського. На додаток вересневий план ґрунтувався на недостатній кількості розвідувальних даних, а також не враховував реальної загрози з боку турецького угруповання військ під Хотиним.

Нарешті у середині вересня польські підрозділи виступили з-під Грубешова до Глинян, де 8 жовтня король Михайло Корибут Вишневецький оглянув військо. 9 жовтня до королівської ставки прибули великий і польний гетьмани литовські, у зв'язку з чим від-

булася військова рада. Після запеклих дискусій вересневий воєнний план було відкинuto. За наказом короля верховне командування було доручено великому коронному гетьману. На раді було ухвалено рішення, суть якого полягала в розгромі хотинського угруповання військ супротивника, що дозволяло відсікти турецькі залоги на Поділлі від їхніх баз постачання в Молдавії. Загалом похід на Хотин тепер розглядався верховним командуванням Речі Посполитої як перший етап довготривалої воєнної кампанії, кінцевою метою якої було відвоювання Поділля і встановлення повного військово-політичного контролю над усією Правобережною Україною та Молдавією.

ДИСИДЕНТСЬКЕ ПИТАННЯ 1767–1768 рр.

ПАВЛО ХОМЕНКО

Київ

З часів міжцарів'я після смерті Августа III Саксонського увага Святого Престолу була прикута до розвитку ситуації в Речі Посполитій, яку імператриця Катерина II планувала підпорядкувати собі. З цією метою вона не лише прощтовхувала кандидатуру Станіслава Понятовського на престол, а й висувала постулат про рівноправність дисидентів і дозвіл їхнього представництва до сейму. Труднощі з реалізацією цього проекту тривали з часів міжцарів'я протягом кількох років, аж до 1767 р., коли імператриця рішуче вимагала від короля та князів Чарторийських виконати його.

Виконання вимог Петербурга, підтримане іншими некатолицькими державами, означало виснаження прерогатив католицької церкви в Речі Посполитій і тому Святий Престол рішуче протистояв цим планам не тільки у Польщі, а й на міжнародній арені. У 1767 р. папа Климент XIII двічі: навесні та наприкінці літа докладав зусиль для мобілізації католицьких держав т. зв. «koncertu rođudniowego» на захист католицизму та поставленого під загрозу державності Речі Посполитої. Хоча Париж, Відень і Мадрид поділяли його точку зору, але не втручалися у польські справи.

З того часу, як постало дисидентське питання, позиція Риму з цього приводу була чіткою й послідовною. Папа не погоджувався обмежувати права католицької церкви. Водночас папська дипломатія порушила інше питання, яке висунув не Рим, а Петербург, питання суверенітету Речі Посполитої. Висуваючи безпрецедентну для свого часу вимогу забезпечити представництво дисидентів у сеймі, імператриця Катерина II поєднувала питання захисту прерогатив католицької церкви в Польщі з питанням її суверенітету.

Кульмінація конфлікту, пов'язаного з дисидентською справою, тобто проштовхуванням прав дисидентів згідно з заповітом Катерини II, сталася тоді, коли царський посол Микола Рєпнін, щоб зламати опозицію, тероризував сейм, викрадав і засилав до Росії головних опозиціонерів: краківського та київського єпископів Кастана Солтика та Юзефа Залуського, польного гетьмана коронного Вацлава Жевуського та його сина Северина, яких відправили до Калуги на 5 років.

Все це збіглося з початком архієпископської місії Анджело Марія Дуріні, коли Радомський сейм розкрив ядро російських інтриг Рєпніна, які полягали в тому, щоб тривалий час обманювати опозицію надією змусити польського короля Станіслава Августа відмовитися від престолу. Фактично Рєпнін прагнув проштовхнути надання прав дисидентам.

Коли папський нунцій Анджело Марія Дуріні прибув до Варшави в липні 1767 р., у столиці було три політичні центри, які приймали рішення щодо дисидентського питання. Першим із них був Королівський замок із королем Станіславом Августом, влучно описаний архієпископом Дуріні як «partito russo-stanislaita», ця назва підкреслювала залежність польського короля від російського протекторату.

Другим центром було російське посольство, де наприкінці 1767 р. Микита Панін відповідав за російську зовнішню політику. Російські дипломати, відповідно до вказівок імператриці Катерини II, чинили відповідний тиск на короля Станіслава Августа, мобілізували своїх прихильників та іноземних дипломатів: пруських, англійських, шведських і датських для забезпечення виконання законів щодо дисидентів.

Третім центром була Апостольська Нунціатура з архієпископом Анджело Марія Дуріні. Нунцій був папським представником не лише перед Річчю Посполитою та королем, а й перед Католицькою Церквою в Польщі. В межах своїх обов'язків, він контактував не лише з польською владою, а й з церковною ієрархією, оскільки єпископи були також членами Сенату та займали важливі посади, а також із політичною, економічною та культурною елітою країни.

Сумлінно виконуючи вказівки, що надходили з Риму на варшавському посту, він ефективно протидіяв зусиллям російського посольства та його польських союзників. Анджело Марія Дуріні мобілізував польський єпископат, сейм, сенат, а також впливових магнатів, виступаючи не лише на аудієнціях у королівському замку, а й у сеймі, де наголошував на принципі обрання католика на польський престол з дотриманням законів, що діяли в Речі Посполитій, особливо ті, що стосувалися католиків. Він також друкував свої промови, щоб надати їм більшого розголосу.

Непримиренність нунція Дуріні засмутила російських дипломатів. Повідомлений про свій протест, Панін писав Репніну: «Що стосується ватиканського нунція, який може зруйнувати всю будівлю нашої роботи, розпочатої на користь дисидентів, я рекомендую вам використовувати гроші, погрози та всі засоби, щоб привести короля та магнатів до одностайного визнання неминучої небезпеки, а якщо це станеться, то нунція треба оголосити баламутом і інтриганом, утримати його силою в своєму палаці, щоб ніхто не мав до нього доступу, або, найкраще, вивезти його з країни під хорошим конвоєм і продовжувати далі нашу роботу, поки сейм все не затвердить».

Та в зв'язку з відмовою імператриці Катерини II від дій, спрямованих проти нунціатури, вся акція, розпочата в березні 1768 р., була швидко завершена.

Слід зазначити, що і в сучасній російській історичній полістиці неодностайні оцінки дипломатичної діяльності нунція Дуріні викликало багато непорозумінь. Серед деяких російських дослідників були звинувачування його в надмірній заангажованості на боці антикоролівської опозиції, невиконання вказівок з Риму, упередженості, загостренні конфлікту з владою Польщі. Ці твердження спростовуються аналізом архівних матеріалів. Нунцій Дуріні ретельно виконував вказівки, що надходили від Папського державного секретаріату і мужньо захищав справи Святого Престолу та польських католиків. Його рішучість була продиктована розвитком ситуації в країні, коли політичний тиск Петербурга супроводжувався вторгненнями російських військ у Польщу, спустошенням і оскверненням храмів, переслідуваннями та вбивствами католиків.

БОРОТЬБА УКРАЇНЦІВ ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ У СПРИЙНЯТТІ ЛИТОВСЬКОЇ ЗНАТІ (1649–1650 рр.)

ОЛЕКСАНДР ЮГА

Кам'янець-Подільський

Як вже з'ясовано у вітчизняній історіографії, на початку 1649 р. гетьман Б. Хмельницький вніс корективи у мету і цілі національно-визвольної боротьби. Зокрема, під час лютневих перемовин з польськими комісарами в Переяславі чітко було наголошено на готовності «відірвати від ляхів всю Русь та Україну», тобто боротися за створення соборної незалежної держави.

Про результати переяславських домовленостей і настрої гетьмана у Варшаві дізналися 10 березня. Представники литовської

знаті отримали цю інформацію в середині березня. Зокрема, пункти Переяславського перемир'я повідомлялися в листі А. Гембіцького до литовського підканцлера Сапіги від 15 березня. Згадуються вони також в мемуарах великого литовського канцлера А.С. Радзивілла: «щоб їхній руський митрополит або архієпископ мав місце в сенаті, щоб київськими воєводою та каштеляном завжди були схизматики, щоб козаки та їхній гетьман залежали від самого короля, а не від Речі Посполитої..., було визначено кордони між нашими і козаками, а це, щоб одні й другі не наважувалися переходити ріки Горинь».

Проаналізувавши отриману інформацію, представники владних кіл Речі Посполитої висловлювали сумніви щодо можливості укладення тривалого миру. Як зазначалося в одному з джерел, «немає жодної надії на мир, хіба що чудесним способом з неба». На початку травня частина урядовців була впевнена, що «Річ Посполита приспана надією фальшивого миру і непевних переговорів», а її безпека «стоїть на хисткому фундаменті миру». Виходячи з такого сприйняття подій, лунали заклики «ретельно і негайно озброювати військо».

На початку травня річпосполитський уряд розпочав військові приготування, а 9 травня 1649 р. Ян Казимир оголосив посполите рушення і розіслав листи до регулярного війська, щоб були готові до військового походу, «куди потреба Речі Посполитої вкаже». Водночас, король надіслав розпорядження литовському польному гетьману Я. Радзивілу направити частину своїх військових підрозділів на з'єднання з польськими. Тут потрібно зазначити, що ще на початку 1649 р. (коли відбувалися переговори в Переяславі) Я. Радзивілл влаштував похід («криваві репресії») проти козаків і повстанців, що діяли в Білорусі. Як зазначав в одному з листів Б. Хмельницький – «зволив розпорядити невинних людей, християн нашої віри, на палю вбивати і мордувати». В такий спосіб литовський високопосадовець засвідчив свою жорстку позицію щодо розгортання національно-визвольної боротьби українців.

У середині травня до Варшави надійшов лист від королівського посла Я. Смяровського, який їздив до українського гетьмана для перемовин, що підтвердив вже існуючі сумніви щодо успішного завершення переговорного процесу. На його думку, врегулювання конфлікту було можливе лише в одному випадку – якщо б Річ Посполита погодилася на створення самостійного «князівства руського».

Проте, ні король, ні уряд на це не готові були піти, вважаючи за краще дочекатися сприятливих умов, коли можна буде врегулювати конфлікт з Військом Запорозьким мінімальними поступками (на зразок визнання давніх козацьких вольностей та збіль-

шення реєстру). Відтак, наприкінці травня 1649 р. польська сторона розпочала військові дії, внаслідок чого умови Переяславського перемир'я було зірвано.

Реагуючи на травневий королівський наказ об'єднати частину своїх підрозділів з польськими, Я. Радзивілл в листі до Яна Казимира від 6 червня підтвердив готовність виконати його. Водночас, зазначаючи, що оскільки «пора роботи з ворогом настає», просив короля «про інформацію», як чинити в разі військового успіху («коли Господь Бог десь ... подасть успіх») «із найважливішими в'язнями: з них вчинити застереження покараної реbelie і бунтів чи відсилати до в. к. м.». Зі змісту листа чітко видно, що один з найвищих урядовців Великого князівства Литовського сприймав національно-визвольну боротьбу українців не інакше як «реbelieю» і «бунти», тобто в характерному для більшої частини тогочасної річпосполитської політичної верхівки розумінні подій в якості внутрішнього конфлікту в Речі Посполитій, звичайно повстання.

В багатьох уривках з табірних щоденників Я. Радзивілла за липень 1649 р. на позначення сутності подій на українських теренах вжито формулювання «нинішні бунти», а учасників національно-визвольної боротьби названо «зрайцями», «зрадниками». Термін «зрадник» застосовано і до гетьмана Б. Хмельницького. В листі Я. Радзивілла до короля від 26 липня його автор наголошував на «особливій впертості і отруйній селянській злості», «бунтах і сваволі», а відтак необхідності поспішити шляхті «до загашення цього западу».

Водночас, наявні джерела засвідчують усвідомлення представниками литовської правлячої верхівки мети політичного кусу Б. Хмельницького. Так, в листі литовського підканцлера К.А. Сапіги від 20 липня до Я. Радзивілла зазначалося про бажання Б. Хмельницького «самостійно керувати...». І хоча посадовець дещо відійшов від поширеної термінології «реbelieя» і «бунти» та писав про «війну в Речі Посполитій», проте також наголошував на необхідності застосування військової сили проти козацтва, як внутрішньої проблеми Речі Посполитої.

Виникає питання – позиції литовського польного гетьмана і литовського підканцлера щодо сутності «української проблеми» та шляхів її врегулювання були поодинокими явищами чи закономірністю в середовищі знаті Великого князівства Литовського? Необхідністю пошуку відповіді на нього і зумовлена актуальність порушеної проблеми.

МОЛОДІ РОКИ ЛЮБАРТА ГЕДИМІНОВИЧА¹

ВІТАС ЯНКАУСКАС

Каунас

В історіографії досягнуто консенсусу на рахунок Любарта Гедиміновича: він був молодшим сином (або одним із наймолодших синів) великого князя литовського Гедиміна. Дату народження Ян Тенговський відносить до періоду 1312/1315 рр. Таке уточнення є справедливим, оскільки рання поява Любарта на Волині, яка пов'язана з фальсифікатом церкви святого Іоанна Богослова, не є маркером для визначення хронології його життя. Прибуття князя до Волині відбулось у кінці 30-х років XIV ст. Тут постає питання, що ми можемо сказати про період життя Любарта до цього часу? Відповідь криється у розумінні становища молодого князя у династичній структурі та інших елементах ієрархії династії.

Визначення становища в династичній структурі залежало від батька. Оскільки Гедимін став володарем у 1315/1316 рр., Любарт все своє дитинство провів як син великого князя. Наразі, єдиними джерелами, які могли б пролити світло на молоді роки Любарта, є топонімічні. Свого часу Едвардас Гудавічюс зазначав, що у Троцькому князівстві сховалася топоніміка синів Гедиміна: Коріят (Коріотішки), Любарт (Любартішки), Ольґерд (острів Алґірда). Тут також можна додати і Кейстутішки (район Лаздій) або Кестутішкес (район Тракай), які пов'язані з Кейстутом. Всі ці маєтки знаходяться біля Троків або в межах Троцького князівства. Така концентрація навряд чи може бути випадковістю. Скоріше навпаки – це вказує на те, що Гедимін свідомо надав своїм синам володіння у певній території. Дані топоніміки важливі, оскільки за ними ми можемо не тільки локалізувати перші маєтки молодих князів, а й розглянути їхнє становище.

Відповідно можемо наголосити, що маємо справу з першими володіннями молодих князів. У них є деякі спільні риси, які відразу впадають у вічі: поряд із цими володіннями немає городищ або інших укріплень, які можуть бути датовані XIV століттям. Така ситуація схиляє до міркувань, що перші володіння для молодих князів (синів володаря) призначалися не з причини військової потреби (розподіляти військо біля важливих доріг в укріпленнях), а мали інший характер. Можемо лише здогадуватися, якою була влада в цих центрах. Проте вона, швидше за все, мала спершу економічний характер. Поселення без укріплення наводить на думку, що в конкретному ареалі молоді князі збирали данину для себе і своєї дружини. За таких обставин вони накопичували ба-

¹ Це дослідження було профінансовано грантом Дослідницької ради Литви (№ No. S-LIP-22-78).

гатство, а це дозволяло гуртувати навколо себе оточення, з якого можна було формувати власну дружину. Відповідно частка у великокнязівських чи більш статусних походах дозволяла молодим князям приєднатися вже зі своїми загонами, для яких грабіж ставав звичним явищем. Розмірковуючи у такому сенсі, можемо зробити припущення, що нагромадження багатства і згуртування навколо себе дружини для молодих представників династії розпочиналися з наймолодшого віку, можливо навіть ще до повноліття.

Інший аспект, який можна підкреслити з даної структури – це внутрішні зв'язки між молодими представниками династії. Можемо відзначити, що, наприклад, Любартишки і Кейстутишки були досить близько один від одного. Це могло створити передумови для того, щоб зав'язалися персональні зв'язки між Любартом і Кейстутом. Близьке розташування володінь молодих князів створювали можливість для їхньої співпраці. Цей процес, вірогідно, продовжувався і надалі. Тісна співпраця між Любартом і Кейстутом у боротьбі за Волинсько-Галицькі землі неодноразово засвідчувалась у джерелах. Це можемо пояснити як особистими зв'язками, так і збігом інтересів Кейстута й Любарта. Водночас, ми не можемо пояснити таким ж інтересами, підтримку Любарта Кейстуту у боротьбі з Ягайлом після смерті Ольгерда. Зрештою дії Любарта, на наш погляд, пояснюються лише особистими зв'язками із Кейстутом, коріння яких сягає періоду юності.

Для визначення статусу Любарта в молоді роки поряд із топонімічними відомостями дуже важливим є документ Вітовта з 1401 р., у якому вказано володіння брата Сигізмунда Кейстутовича. Серед інших володінь зазначено Геранени, які тримав Любарт. Припущення, що у Гераненах Любарт був до появи на Волині, вважаємо достовірним. Після прибуття на Волинь, у Великому князівстві Литовському Любарт з'являвся епізодично. Це пояснюється воєнними діями, для яких контингенти Любарта відправлялися на допомогу.

Геранени у документі названі “*curia*”, що означає двір, але не виключає (хоч і не підтверджує) що тут був замок. У Веgeberіхтах у Гераненах також не згадується замок, лише Гераненська земля. Достеменно відомо, що мурований замок у Гераненах з'явився за Гаштольдів на рубежі XV–XVI століть. Чи існувало там городище або замок до Гаштольдів – питання відкрите, адже археологічних відомостей наразі немає. Можемо констатувати лише те, що Любарт у межах держави переміщувався до західної території етнічної Литви. Однак це теж спантеличує, оскільки порушується низка питань. Чи втрачав свій маєток у Любартишках, переїжджаючи до Геранен? Чи були Геранени додатковим володінням? Чи був замок у Гераненах у XIV столітті?

Усі ці питання позначають місце Любарта у династії Гедиміновичів і дозволяють реконструювати еволюцію статусу молодого князя. Наважимося гіпотетично побудувати модель розвитку такого статусу: 1) спочатку за допомогою економічного потенціалу отриманої території молодий князь згуртовує біля себе дружину; 2) наступний етап – володіння розширюється і, можливо, влада наділяється якимось мілітарним аспектом (наприклад, з'являється замок?); 3) князь готовий зі своєю дружиною відправитись у Руські землі.

Для більш конкретних тверджень все-таки не вистачає археологічного матеріалу, який би підтвердив або спростував присутність замку в Гераненській волості в XIV ст. Представлена модель є, звичайно, гіпотетичною. Проте вона дозволяє реконструювати підготовку молодого князя для більш ширшої активності та збігаться з процесами розвитку держави у першій половині XIV ст.

Національна академія наук України
Інститут історії України
Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

VIII міжнародна наукова конференція

**«УКРАЇНА І ВЕЛИКЕ КНЯЗІВСТВО ЛИТОВСЬКЕ
В XIV–XVIII ст.:
політичні, економічні, міжнаціональні
та соціокультурні відносини
в загальноєвропейському вимірі»**

**ПРОГРАМА
та
ТЕЗИ ДОПОВІДЕЙ**

м. Кам'янець-Подільський

27 жовтня 2023 р.

Підписано до друку 02.11.2023 р. Гарнітура «Книжник».
Папір офсетний. Друк різнографічний.
Формат 60x84/16. Умовн. друк. арк. 3,7. Обл.-вид. арк. 3,6.
Тираж 50. Зам. № 1065.

Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка,
вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, 32300.
Свідоцтво серії ДК № 3382 від 05.02.2009 р.

Надруковано в Кам'янець-Подільському національному
університеті імені Івана Огієнка,
вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, 32300.